www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies
eISSN: 2667-5544

Turkish Studies - Comparative Religious Studies
Volume 19/1, 2024, p. 95-132 ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Selçuklular Döneminde Azerbaycanlı Fıkıh Âlimleri ve Fıkıh İlmine Katkıları[*]

Azerbaijani Fiqh Scholars During the Seljuk Period and Their Contributions to the Science of Fiqh

Ömer Menekşe[**]

Abstract: Although the homeland of Turkish-Islamic culture and civilization is Central Asia, the places where this great culture and civilization developed and matured were regions such as Khorasan, Azerbaijan, Karabakh, Nakhchivan and Tabriz. The first seeds of these works, which are works brought to the top by the Muslim Turkish nation in a wide area extending to the Anatolia, Middle East and even the Balkans, were sown in Central Asia, developed in the Caucasus and Pre-Asia within the sovereignty of the Seljuk Empire, and experienced its most glorious era in Anatolia and the Balkans. Undoubtedly, the civilization environment created by the Seljuks has an important place in our history of science and wisdom. The Seljuk period, which is called the "Golden Age" and "Intibah period" of Azerbaijan by Azerbaijani historians, actually deserves this description as a whole. Because Seljuk Anatolia hosted leading international figures in the fields of science, literature, mysticism and even bureaucracy. Scholars, poets, literary figures, artists, sufis and bureaucrats who came to Anatolia from Central Asia, especially Azerbaijan, Khorasan and Andalusia, especially in the XII-XIV centuries. They lived in these lands for centuries. These figures did not remain just names, they also brought various sufism, culture and thought movements to these lands and made Anatolia a bright center of science, culture and thought. Most of the Azerbaijani scholars, whose traces can be seen all over the Islamic world, especially in Anatolia and Azerbaijan, have produced valuable works in fields such as tafsir, hadith, fiqh, philosophy and literature, as well as sufism. In this study, such as Ayn al-Qudât-i Hamadânî (d. 525/1131), Qadî Izzeddin Muhammad er-Râzî al-Urmawi, (d.654/1256), Qadî Shihāb ad-Dīn al-Nakhjivani (d.664/1265), Siraj al-Din al-Urmawi (d. 682/1283), Safî al-Dîn al-Hindî al- Urmawi, (d.715/1315) and other el -Azerbaijani jurists who lived during the Seljuk period and their fiqh works were discussed. The contributions of these scholars, who were the architects of the cultural bridge established between Anatolia and Azerbaijan, to the science of fiqh were discussed by evaluating the information obtained from history, literature and biographical works.

Structured Abstract: Azerbaijan, one of the regions that lived under the rule of the Great Seljuks and Atabeys in the XI-XIII. centuries, witnessed important developments in terms of science and culture during this period. In terms of the history of fiqh, this period was a fruitful period when famous jurists lived and fiqh works were produced.

The Seljuk period, which is called the "Golden Age" and "Intibah period" of Azerbaijan by Azerbaijani historians, actually deserves this description as a whole. Most of the jurists of Azerbaijani origin, whose traces can be seen all over the Islamic world, especially in Anatolia and Iran, were figures who produced

[*] Bu makale, 2-4 Haziran 2022'de tarihleri arasında Bakü/Azerbaycan'da düzenlenen INCSOS-VII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin gözden geçirilmiş, genişletilmiş hâlidir.

[**] Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Fıkıh Ana Bilim Dalı
Prof. Dr., Düzce University, Faculty of Theology, Department of Fiqh
ORCİD 0000-0003-1190-9394
omenekse@gmail.com

Cite as/ Atıf: Menekşe, Ö. (2024). Selçuklular Döneminde Azerbaycanlı fıkıh âlimleri ve fıkıh ilmine katkıları. *Turkish Studies - Religion, 19*(1), 95-132. https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.72895
Received/Geliş: 06 October/Ekim 2023
Accepted/Kabul: 20 March/Mart 2024
Published/Yayın: 25 March/Mart 2024
Checked by plagiarism software

CC BY NC

valuable works in fields such as tafsir, hadith, mysticism, philosophy and poetry, as well as fiqh. These figures did not remain just names, they also brought various sufism, culture and thought movements to these lands and made Anatolia a colorful and bright center of science, culture and thought. Most of the Azerbaijani scholars, whose traces can be seen all over the Islamic world, especially in Anatolia and Azerbaijan, have produced valuable works in fields such as hadith, tafsir, fiqh, philosophy and literature, as well as sufism.

During the Middle Ages, Azeri jurists were active in various countries, especially Egypt, Syria, Turkey, Iraq and Iran, and wrote hundreds of large-scale fiqh works.

The professors of the Nizamiye Madrasa in Baghdad played a major role in the training of most of the Azerbaijani scholars. Azerbaijani scholars came to the Nizamiye Madrasa after long journeys and they were educated by famous Shafi'i scholars of the period such as Ebü't-Tayyib et-Taberî (d. 450/1058), Ebû İshak al-Şîrâzî (d. 476/1083), Ebû Sa'd el-Mütevellî (d. 478/1086), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (d. 478/1085), Kiyâ el-Herrâsî (d. 504/1110), Ghazâlî (d. 505/1111), and later they became distinguished teachers.

In the period corresponding to the Seljuk period, the jurists who came to the fore with their teaching and codification activities and made a name for themselves in Azerbaijan influenced the centuries after them. Undoubtedly, the students educated by the jurists thanks to their scientific education and the fiqh texts produced played an important role in this influence.

Fiqh literature produced by Azerbaijani fiqh scholars, which contains a rich fiqh heritage and is utilized even today; It formed the fiqh basis on which religious-social life operated in Anatolia and the Caucasus. Later, the works produced in these regions were taught in madrasas for years, and hundreds of commentaries and annotations were written on them.

As a matter of fact, it is possible to see the traces of the fiqh studies produced in the collections of manuscript libraries in Azerbaijan, Istanbul and Anatolia.

In the study, the architects of the cultural bridge established between Anatolia and Azerbaijan during the Seljuk period.- such as Ayn al-Qudât-i Hamadânî (d. 525/1131), Qadî Izzeddin Muhammad er-Râzî al-Urmawi, (d.654/1256), Qadî Shihāb ad-Dīn al-Nakhjivani (d.664/1265), Siraj al-Din al-Urmawi (d. 682/1283), Safî al-Dîn al-Hindî al- Urmawi, (d.715/1315) and other el -Azerbaijani jurists and their fiqh activities are discussed.

In particular, the fiqh accumulation in the fertile Caucasus, which consists of important scientific and cultural centers such as Tabriz, Zanjan, Merâga, Ganja, Urmia and Khoy, has been tried to be revealed.

Azerbaijani jurists, who came to the fore with their teaching and codification activities in the period corresponding to the Seljuk period, shaped the Iraqi-Transoxiana school of fiqh in the Caucasus, and provided the development of Hanafi and Shafi'i fiqh literature, are briefly discussed according to the regional division of North and South Azerbaijan according to the cities they are associated with.

While talking about the jurists in question, the jurists who worked as judges in various regions, as mudarris in madrasahs, who stood out with their knowledge of fiqh and produced scientific works were mentioned, but the scholars who only studied the science of fiqh, which was taught as a course in madrasas, and who later became more prominent as commentators and muhaddis, were not discussed.

Although some of the jurists who are the subject of the research were the Atabegs of Azerbaijan (Ildenizlis) (1148-1225), who ruled in this region geographically - one of the states that formed, grew and developed within the political structure of the Iraqi Seljuks - and again as a result of the loss of power of the Abbasid State, they came to Azerbaijan. Although they were born and raised during the period of some local dynasties that reigned sequentially, since they were connected to the Seljuk geography in terms of time period, duties and scientific travels, they were classified as Seljuk Era jurists based on the historical period rather than geographical location.

This study, which is handled by evaluating the information obtained from history, literature and biographical works, is a contribution to Turkish legal history and culture.

Keywords: Islamic Law, Fıqh, Azerbaijan, Selçuks, Jurist

Öz: Türk-İslam medeniyetinin anayurdu Orta Asya olmakla beraber, bilhassa bu büyük medeniyetin olgunlaştığı ve geliştiği yerler Azerbaycan, Karabağ, Horasan, Tebriz ve Nahcivan gibi bölgeler olmuştur. Orta Doğu ve Anadolu'dan Balkanlara kadar uzanan geniş bir alanda Müslüman Türk milletinin zirveye çıkardığı eserlerin ilk tohumları Orta Asya'da atılmış, Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanı içerisinde bulunan Ön-Asya'da ve Kafkaslarda daha da gelişmiştir. Anadolu ve Balkanlar'da ise en muhteşem devrini yaşamıştır. Şüphesiz Selçukluların oluşturduğu medeniyet ortamının ilim ve irfan tarihimizde mühim bir yeri vardır. Azerbaycan tarihçilerince Azerbaycan'ın "Altın Çağı" ve "İntibah devri" olarak adlandırılan Selçuklular dönemi de aslında bütünü itibariyle bu nitelemeyi fazlasıyla hak etmektedir. Zira Selçuklu Anadolu'su bilim, edebiyat, tasavvuf, hatta bürokrasi alanında önde gelen uluslararası simaları barındırmıştır. Başta Azerbaycan olmak üzere Orta Asya'dan, Horasan ve Endülüs'ten Anadolu'ya gelen ulema, şuara, üdeba, sanatkâr, sûfi ve bürokratlar özellikle XII-XIV. yüzyıllarda bu topraklarda yaşamışlardır. Bu simalar yalnızca isim olarak kalmamış, bu topraklara çok çeşitli tasavvuf, kültür ve düşünce akımlarını da taşımış, Anadolu'yu parlak bir bilim, kültür ve düşünce merkezi haline getirmişlerdir. Başta Anadolu ve Azerbaycan coğrafyası olmak üzere, İslam dünyasının hemen her yerinde izlerine rastlanan Azerbaycan menşeli âlimlerin büyük bölümü, tasavvufun yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, felsefe ve edebiyat gibi alanlarda kıymetli eserler vermişlerdir. İşte bu çalışmada da Aynülkudât Hemedanî el-Miyânecî (ö. 525/1131), Kadı İzzeddin Muhammed er-Râzî el-Urmevî, (ö.654/1256), Kadı Şehâbeddin en-Nahcivânî (ö.664/1265), Sirâcüddîn el-Urmevî (ö. 682/1283), Safiyyüddîn el-Hindî el-Urmevî (ö.715/1315) gibi Selçuklular döneminde yaşamış Azerbeycanlı fakihler ve ortaya koydukları fıkhî çalışmalar ele alınmıştır. Anadolu ve Azerbaycan arasında kurulan kültür köprüsünün mimarları olan bu âlimlerin fıkıh ilmine katkıları tarih, tabakat ve biyografik eserlerden elde edilen malumat değerlendirilmek suretiyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, Azerbaycan, Selçuklular, Fakih

Giriş

Azerbaycan, özellikle Orta Çağdan itibaren, coğrafi açıdan Güney Kafkasya'nın bir parçası olarak Orta Doğu, Avrupa ve Asya'nın kesişmesinde yer alması, tarihî ipek yolu güzergâhında bulunması hasebiyle siyasî ve kültürel anlamda stratejik bir önem arz etmiştir. Bu konumundan dolayı tarih boyunca Urartular, Medler, Persler, Romalılar, Sasanîler, İranlılar, Selçuklular, Osmanlılar ve Ruslar gibi birçok devletin hâkimiyet sahası içinde yer almıştır. (Gurbanov, 2007, s. 21; Göl, 2016, s. 154; Abdurahmanova, 2018, s. 236).

Oğuz Türkleri'nin, Selçuklu Sultanları önderliğinde Mâverâünnehir ve Horasan'dan batıya göç etmeleri şüphesiz X. ve XI. yüzyılın en mühim olaylarından biridir. Bu göç olayı devrin siyasi dengesini değiştirmiş, coğrafi sınırların Türkler lehine değişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla göç hadisesinden nasibini fazlasıyla alan Azerbaycan, bu göçmen oğuzların iskânına maruz kalarak Selçuklu Sultanlarının sistemli Kafkasya politikaları neticesinde bir Türk yurdu haline gelmiştir. (Resulzade, 1990, ss. 7-8).

Her ne kadar gerek Hunlar ve Göktürkler, gerekse Hazarlar zamanında Azerbaycan bölgesi Türkler'in hâkimiyetinde bulunmuş olsa da Müslüman Oğuzların (Türkmenlerin) bölgeye intikalinin Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce 420'den (1029) itibaren olduğu bilinmektedir. (Tuysuz, 1997, ss. 66-68).

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a düzenlediği ilk fetih teşebbüslerinden bir netice alınmamakla birlikte bilahare kendisinin bizzat iştirak ettiği seferler sonucunda bölgeye hâkim olduğu bilinmektedir. (1054). (Yınanç, 1944, s. 45-46, 53-56; Tuysuz, 1997, ss. 66-68).

Tuğrul Bey'in vefatından sonra hükümdar olan Sultan Alparslan hemen hemen tüm Azerbaycan topraklarını Selçuklu sınırlarına katmıştır. (Tuysuz, 1997, ss.76-84).

Sultan Melikşah ise 468'de (1075-76) Emîr Savtegin'i Azerbaycan valisi atayarak bölgedeki Şeddâdî egemenliğine son vermiştir. Daha sonra ise Azerbaycan'ı yakın akrabası Kutbüddin İsmâil b. Yâkūtî'ye iktâ yoluyla tahsis etmiştir. (Kafesoğlu, 2019, s. 126-129; Tuysuz, 1997, ss.84-89).

Azerbaycan Büyük Selçuklular'dan sonra önce Irak Selçukluları'nın (1118-1194), daha sonra da İldenizliler hânedanının (1148-1225) idaresine girmiştir. Azerbaycan Atabegleri olarak bilinen bu sülalenin kurucusu olan Şemseddin İldeniz (ö. 571/1175) bölgeyi tek bir devletin hâkimiyeti altına almayı başararak komşu emirlikleri de kendine tabi hale getirmiştir. (Buniyatov, 1991, ss. 317-322; Bezer, 2020, ss. 82-84).

Neticede 11. asırdan itibaren Oğuzlar (Türkmenler), Azerbaycan bölgesinde yurt tutmuşlar ve bölgenin hızlıca Türkleşmesini başlatmışlardır. Bu süreç, İlhanlı çağında yani Moğol istilası neticesindeki yoğun Türkmen göçü ile güçlenecek ve nihayetinde Azerbaycan 11. asrın sonunda bir Türk ülkesi hâlini alacaktır. (Sümer, 1957, ss. 429-431).

Azerbaycan'ın bir Türk yurdu hâline gelmesini sağlayan Selçuklular; Orta Asya'dan durmadan akan Türkmen gruplarını, Azerbaycan üstünden Anadolu'ya aktararak Anadolu'nun Türkleşmesine ve İslamlaşmasına zemin hazırlamışlardır.

I. Selçuklular Döneminde Azerbaycan'da Fıkıh

XI-XIII. asırlarda Büyük Selçuklular ve Atabeylerinin hâkimiyeti altında yaşayan bölgelerden biri olan Azerbaycan sahası, bu dönemde ilim ve kültür açısından önemli gelişmelere sahne olmuştur.

Fıkıh tarihi açısından bu dönem, ünlü fakihlerin yaşadığı ve fıkhi eserlerin vücuda geldiği bir devirdir. Nitekim Azerbaycan tarihçileri Selçuklular dönemini Azerbaycan'ın *"Altın Çağı"* ve *"İntibah devri"* olarak adlandırmaktadır. (Eliyarlı, 2009, s. 253; Bünyadov & B.Yusifov, 2009, s. 326). Zira Selçuklu Anadolu'su bilim, edebiyat, tasavvuf, hatta bürokrasi alanında önde gelen uluslararası simaları barındırmıştır. Başta Azerbaycan olmak üzere Orta Asya'dan, Horasan ve Endülüs'ten Anadolu'ya gelen ulema, şuara, üdeba, sanatkâr, sûfi ve bürokratlar özellikle XII-XIV. yüzyıllarda bu topraklarda yaşamıştır. Bu simalar yalnızca isim olarak kalmamış, buralara çok çeşitli tasavvuf, kültür ve düşünce akımlarını da taşımış, Anadolu'yu parlak bir bilim, kültür ve düşünce merkezi haline getirmişlerdir.

Başta Anadolu ve Azerbaycan coğrafyası olmak üzere, İslam dünyasının hemen her yerinde izleri görülen Azerbaycan menşeli âlimlerin büyük bölümü tasavvufun yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, felsefe ve edebiyat gibi ilimlerde kıymetli eserler vermiştir.

Fıkıh ilminin Azerbaycan'a gelişi de III. (IX.) yüzyılın başında Irak (Kûfe) merkezli Ebû Hanîfe'nin talebeleri tarafından Mâverâünnehir, Orta Asya ve Kafkasya'ya yayılmasıyla başlamıştır. (Mâveraünnehir ve Orta Asya'da Hanefîliğin nasıl yayıldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nurbergen, 2005, ss. 56-57; Menekşe, 2021, ss. 368-382).

Büyük Selçukluların Azerbaycan (V-VI/XI-XII. yüzyıl) bölgesini ele geçirmesinden sonra Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence ve diğer şehirlerde çok sayıda medrese açılmıştı. Açılan medreselerde Hanefi geleneğinin eserleri okutulmuştu. Söz konusu medreselerde Hanefi fıkıh literatürünün gelişimini ve Hanefiliğin yayılmasını sağlayan, muhtelif alanlarda kendilerini yetiştiren Hanefi âlimler yetişmişti. (Ahmetoğlu, 2017, ss. 294-303; Ahmedov, 2009, ss. 477-488).

Ancak şu var ki Makdisî'nin "âlimler menbaı" olarak tavsif ettiği (Makdisî, 1906, s. 113; Maşalı, 2016, s. 95) Irak-Maverâünnehir Fıkıh Havzası olarak adlandırılan bu bölgede yer alan Azerbaycan'da (Çeker & Bozbaş, 2019, s. 11) daha çok Şafiî mezhebi yaygınlaşmıştı. Zira gerek Irak'ın (Bağdat) Şafiî mezhebinin de doğduğu yer olması, gerekse Nizâmülmülk'ün Bağdat başta olmak üzere Selçuklu hâkimiyetindeki çeşitli şehirlerde kurduğu Nizamiye medreseleri Şâfiî kimliğinin güçlenmesinde aktif bir rol üstlenmişti. (Menekşe, Selçuklu Eğitim Müesseseleri Nizamiye Medreseleri, 2003, ss. 117-122 ; Aybakan, 2013, ss. 227-238) Nizâmülk'ün kurduğu bu medreselerde öğrenim gören binlerce öğrenci İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine dağılarak, Şafiîliğin yayılmasına büyük hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim Selçuklular çağının, Şâfiî mezhebi

için tarihsel açısından ne kadar mühim olduğunu anlamak için, sadece Nizâmiye medreselerinde görev yapan müderris listesine bakmak yeterli olacaktır. (Talas, 2000, ss. 75-93; Koca, 2001, s. 37; Ocak, 2017, ss. 180-217;).

Öyle ki özellikle Bağdat Nizamiye medresesinde Azerbaycanlı bilim adamları kendine özgü yer tutmuşlardı. Medreselerde öğrencilikten müderrisliğe, idarecilikten memurluğa varıncaya kadar çeşitli görevlerde bulunmuşlardı. Hatta medresenin inşası tamamlandığında Nizâmülmülk, Arap dili ve edebiyatı alanında devrin seçkin âlimlerinden Azerbaycanlı Hatîb et-Tebrîzî'yi (ö. 502/1109) medrese kütüphanesinin müdürü tayin etmişti. (Aliyeva, 2018, s. 163; Aliyeva & Nematzade, 2015, ss. 33-41).

Şafiîliğin yaygınlaşmasında özellikle bu medreselerde eğitim alan Azerbaycan fakihleri de büyük rol oynamışlardır. Azerbaycanlı fakihler uzun mesafeler kat ederek Nizamiye Medresesi'ne gelmiş, burada ilim ve tedrisle meşgul olarak çeşitli ilmi münazaralarda bulunmuşlardır. Sadece Bağdat'taki Nizamiye medresesi değil, dönemin ilim ve kültür merkezleri olan Buhara, Semerkand, Merv, Nişabur, Kahire, Dımeşk (Şam) ve Anadolu'ya giderek Türk-İslam kültür ve medeniyetinin yükselmesinde öncü rol oynamışlardır. (Aliyeva, 2018, ss. 164-166; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 25).

Selçuklu dönemi fakihlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzi'nin (ö. 476/1083) *Tenbih* ve *Mühezzeb*'i ile Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı eserleri Şafiî muhitinin ortak fıkıh hafızasını oluşturacak bir işleve sahip olmuştur. Şafiî fıkıh tedrisatının yürütüldüğü bütün zeminlerde okutulan, talebelerin ezberledikleri ve hocaların ders takrirlerinde esas aldıkları metinler çoğunlukla bunlar olmuştur. Dolayısıyla mezhep müntesiplerinin zihinleri bir anlamda bu metinlere göre şekillenmiştir. Bu eserler, sonraki gelişmeleri derinden etkilemiş ve bir anlamda mezhebin rotasını da belirlemiştir.

Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'inin ihtisarı mahiyetindeki *el-Muḥarrer fî fürûʿi'ş-Şâfiʿiyye* adlı eseri ile Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvînî (ö. 623/1226), (Özel, 2002, s. 155). Şafiî mezhebinin görüşlerini özetlediği *el-Envâr li-aʿmâl (ʿamel)i'l-ebrâr* adlı eseri ile de Yusuf b. İbrahim el-Erdebîli (799/1397) (Köse, 1995, ss. 279-280). Şafiîliğin tekâmülünde önemli rol oynayan Azerî fakihlerdir.

Her iki âlimin eserleri üzerine yazılan çok sayıda şerhin en eski yazmaları M. Fuzuli'nin adını taşıyan Yazma Eserler Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir.

Hamdullah el-Kazvinî bir eserinde Merâga'da yaşayanların büyük çoğunluğunun Hanefi mezhebine, Nahcıvan halkının da Şafiî mezhebine mensup olduğunu belirtmektedir. (Süleymanova, 2011, s. 45).

Nasirov, eserinde istifade ettiği kaynakları zikrederken daha çok Şafiî tabakat ve biyografi kitaplarından yararlandığını; dolayısıyla -Selçukluların hâkim olduğu dönemde- Azerbaycan'da daha çok Şafiî mezhebinin yaygın olduğunu belirtmektedir:

> *"Şafi'i məzhəbinə mənsub fəqihlərin həyat və elmi fəaliyyətlərindən bəhs edən təbəqat kitabları ən çox müraciət etdiyimiz mənbələrdəndir. Belə ki, orta əsrlərdə Azərbaycan coğrafiyasında yaşayan müsəlmanların böyük əksəriyyəti bu fiqhi məzhəbin mənsubları olmuşdurlar."* (Nəsirov, 2011, ss. 19-20)

Azerbaycan'daki fıkhî tedrisat daha çok cami ve mescitler ile askeri ve ticari gayelerle yapılmış ribatlarda ve mutasavvıflar için inşa edilmiş hankahlarda yapılıyordu. (Aliyeva, 2018, s. 135-146; Əkbər, 2018, s. 109) Nitekim Yâkūt el-Hamevî ve İbnü'l-Fuvatî, Azerbaycan'da Urmiye ve Tebriz'de mescitlerin bünyesinde bulunan medreseler hakkında bilgi vermektedir. (Aliyeva, 2018, s. 96).

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin verildiği yerlerden biri de medreselerdi. Azerbaycan'da Gence, Şamahı, Beylegan, Maraga, Nahcivan, Merend, Hoy, Zencan'da da medreseler inşa edilmişti. (Aliyeva, 2018, ss. 105-117, 123-124, 131-133).

Kurulan medreseler genellikle onları açanların isimlerini taşımaktadır. Mesela 1127 yılında Hoy'da Ebu'r-Ruh Ferec b. Übeydullah el-Hûyî adına bir medrese (es-Silefî, 1414/1993, s. 183) , XI-XII. yüzyıllarda ise Merâga'da "Atabeyler", "Kadı" ve "Ahmedağa" adlı üç medrese açılmıştır. (bkz. Aliyeva, 2018, ss. 115-117; Əliyeva, 2015, ss. 53-88).

Yakın ve Orta Doğu halkları ile beraber Azerbaycanlı âlimlerin çoğunun yetişmesinde Bağdat'taki Nizamiye Medresesi müderrislerinin büyük rolü olmuştur. Uzun mesafeler katederek Nizamiye Medresesi'ne gelen ve burada Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110), Ebû Sa'd el-Mütevellî (ö. 478/1086), Ebü't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058) gibi dönemin ünlü Şafiî âlimlerinden eğitim alan Azerbaycanlı âlimler, daha sonraları kendileri de seçkin birer müderris olmuşlardır. (Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 33) Hatta Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109), Fahreddin Ebulfazl İsmail b. el-Müsenna et-Tebrizî (ö. 580/1185), Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn b. Ömer Urmevî (ö. 537/1142) gibi bir kısmı Nizamiye'de ders vermiştir. (Nizamiye'de ders veren Azerbaycan'lı müderrisler için bkz. Aliyeva, 2018, 100-105, *164-165*; Əliyeva, 2015, s. 112-113) Bazı âlimler de buradaki eğitimini tamamladıktan sonra kendi memleketlerine dönmüş ve medrese açarak ilim öğretmeye devam etmişlerdir. Nitekim Ebu'r-Ruh Ferec b. Übeydullah el-Hôyî (ö.521/ 1127) de bunlardan biridir. (es-Silefî, 1414/1993, s. 183).

Şüphesiz medreselerde skolastik dini ilimlerin yanısıra Arap dilinin sarf-nahiy, tıp, ilm-i nücûm, Doğu dilleri, edebiyat ve mantık vb. ilimler de tedris ediliyordu.

Fıkıh tedrisatının yapıldığı medreselerde fıkhın ibâdât (ibadetler), münâkehât (aile hukuku), muâmelât (mâmelek hukuku/borçlar ve ticaret hukuku), ferâiz (miras), kazâ (yargı), ukubât (ceza hukuku) ve diğer alanlarına dair tüm bölümler okutulurdu. (Kırpık, 2014, s. 484).

Medreselerde yetişen fakihler ülkenin değişik bölgelerine giderek fıkıh âlimi, kadılık, imam, hatip veya müezzinlik görevlerinin yanısıra devlet yönetiminde, özellikle mahkemelerde, vergi dairelerinde ve diğer yasama organlarında çalışıyorlardı. Bütün bunlar fıkıh bilimine olan ilgiyi büyük ölçüde artırdı. Öyle ki kaynaklarda adaleti, eğitimi ve dini hayatı nedeniyle halk tarafından sevilen ve sayılan birçok kadı ismi yer almaktadır. (Süleymanova, 2011, s. 50).

II. Azerbaycan'lı Fakihler

Siyasî, tarihî ve coğrafî gelişmeler neticesinde Azerbaycan; Kuzey ve Güney Azerbaycan şeklinde ikiye ayrılmış, Aras Nehri de iki bölge arasındaki sınırı oluşturmuştur.

Dağlık bir bölge olan Azerbaycan'ın kuzey ve güney şeklinde ikiye bölünmesi, 19. asırda Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları ile meydana gelmiştir. (Buniyatov, 1991, s. 317).

Selçuklular döneminde Azerbaycan'daki şehirler her iki kısımdaki beldeleri kapsamaktadır. Çağdaş dönemde de Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarını birlikte Azerbaycan olarak adlandırılanlar olmuştur. (bkz. Mustafazade, 2007, s. 246; Recebli, 2013, s. 198). Çoğunlukla mezkûr dönemde kaleme alınmış coğrafya kaynaklarında isimleri zikredilen bu şehirlerin bir kısmı günümüze kadar aynı adlarla ulaşmış, bir kısmının ise sadece harabe halindeki kalıntıları kalmıştır.

V. (XI.) asırdan itibaren Azerbaycan'da birçok ilmî merkez ve fıkıh havzası[1] oluşmuştur. Bölgede fıkhi ekollerin oluşumunda bu havzalarda yetişen fukaha ve onların telif ettiği eserler etkili

[1] Fıkıh havzası: Fıkıh mezheplerinin belirli bazı bölgelerde yoğunlaşarak söz konusu bölgenin fıkhî karakteristik niteliğini ifade etmesi. (Bkz. Çeker & Bozbaş, 2019, s. 41)

olmuştur. Genel olarak *Irak-Maverâünnehir Fıkıh Havzası* kapsamında yer alan Azerbaycan'da (Çeker & Bozbaş, 2019, s. 1, 18). Hanefî fıkıh anlayışının daha ön planda tutan Mâverâünnehir ulemasının aksine geleneksel Irak-Bağdat ekolünün gelişme gösterdiği ve bölgede daha çok Şafiî mezhebinin yaygın olduğu görülmektedir.

Şimdi Selçuklular dönemine rastlayan dönemde tedris ve tedvin faaliyetleriyle öne çıkan, Irak-Mâverâüünnehir fıkıh ekolünü Kafkasya'da şekillendiren, Hanefi ve Şafiî fıkıh literatürünün gelişimini sağlayan Azerbaycan'lı fakihleri nispet edildikleri şehirlere göre muhtasar bir şekilde zikredelim.

Bu şehirlerin bir kısmı İslâm fetihleri öncesi de var olmuş, bazıları ise bölgede uzun süre başkent rolünü üstlenmişti. İslâmiyet'ten sonra durum önemli derecede değişmiş, şehirlerin nüfusu ile birlikte, İslâm dünyasının genelinde gerçekleşen bir takım olumlu gelişmelere paralel olarak bir İslâm diyarı sayılan bölgede kültürel ve ilmi yönlerden gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda da artan ilim merkezlerinde astronomi, coğrafya, tarih, edebiyat, dilbilim, mantık, felsefe, tasavvuf, fıkıh, tefsir, kelam ve hadis gibi değişik ilim alanlarında birçok âlim yetişmiştir. (Ağaoğlu, Şirvan ve Arran Bölgeleri Muhaddisleri, 2020, ss. 19-25).

Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki araştırma konusu fakihlerin bir kısmı her ne kadar coğrafi olarak bu bölgede ilgili tarih aralıklarında hüküm süren, Irak Selçuklularının siyasî yapısı içinde oluşan, büyüyen ve gelişen devletlerden birisi olan Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1148-1225) ve yine Abbâsî Devleti'nin zayıflaması neticesi Azerbaycan'da hüküm süren Şirvanşahlar (799-1607), Sâcoğulları (879-930), Revvâdîler (X. yüzyılın başları-1071), Sellârîler (916-1090), Büveyhîler (932-1062), Şeddâdîler (951-1075) ve Ahmedîlîler (1108-1227) gibi mahallî hanedanlar döneminde (Buniyatov, 1991, s. 319) doğmuş ve yetişmiş olsalar da, -zaman dilimi, bulundukları vazifeler ve yapılan ilmî seyahatler açısından Selçuklu coğrafyasıyla doğrudan irtibatlı olduklarından- coğrafi konumdan daha ziyade tarihî dönem baz alınarak Selçuklu Dönemi fakihleri şeklinde bir tasnife gidilmiştir.

Söz konusu fakihlere temas edilirken de özellikle çeşitli bölgelerde kadılık vazifesini deruhte eden, medreselerde müderrislik yapan, fıkhi bilgisiyle öne çıkan ve ilmî eserler ortaya koyan fakihlere değinilmiş, sadece medreselerde ders olarak okutulan fıkıh ilmini tahsil etmiş, bilahare müfessir ve muhaddis özelliği daha çok ön plana çıkmış âlimler konu edinilmemiştir.

Şimdi Selçuklu dönemine tekabül eden devirde tedris ve tedvin faaliyetleriyle öne çıkan Azerbaycanlı fakihleri nisbet edildikleri şehirlere göre özet bir şekilde ele alalım:

1. Ani'li Fakihler

Ani, Azerbaycan'ın kuzey batısında, Arpaçay'ın sol kıyısında bulunan bir kale-şehirdi. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin Kars ilindedir. 456'da (1064) Alparslan'ın Ani'yi fethi ile Selçuklu topraklarına katıldı. (Bkz. Aliyeva, Selçuklular Devrinde Şırvan İlmi Muhiti ve Şirvanşahların Alimlerle Münasebeti, 2013, s. 427)

Kadı Burhâneddin Ebû Nasr b. Mes'ud el-Anevî (ö. 608/1211 [?]): 538/1143'de Ani'de doğdu. Çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Ani'nin Gürcüler tarafından ele geçirilmesi (556/1161) ve kendisinin de esaretten kurtulmasından sonra Anadolu'ya geldi. Burada bir müddet kaldıktan sonra tekrar Ani'ye dönerek altı yıl boyunca tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimlerin yanısıra tıp ve astronomi bilim dallarında da öğrenim gördü. Daha sonra (562/1166-1167 senesinde), devrin önemli kültür merkezlerinden biri olan Tebriz'e gitti ve burada iken kadılık makamına yükseldi. (Kırzıoğlu, 1967, s. 191; Kaya, 2008, s. 228; Nəsirov, 2011, s. 79).

Anadolu Selçukluları döneminde Sivas ve Malatya'da kadılık yapan Anevî, hayatının son yıllarını Konya'da geçirdi, 1166'da yazmaya başladığı "*Enîsü'l-kulûb*" (Ayasofya, nr. 2984) adlı Farsça manzum eserini 46 yıl sonra 608/1211'de Konya'da iken tamamlayarak Selçuklu Sultanı I.

İzzeddin Keykâvus'a takdim etti. (İpek & Ercan, Ani'li Kadı Burhaneddin b. Mes'ud ve Bir Kültür Hazinesi: Enîsü'l-Kulûb, 2018; İbrahimî, 1995, s. 242-243; Köprülü, 1943, s. 459). Yaklaşık 75 yaşlarında iken Malatya'da öldüğü sanılmaktadır. (Doğan, 2011, s. 110).

2. Arranlı Fakihler

Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania olarak adlandırılan Arrân (Errân) bölgesi kuzeyde Kura (Kür) nehri, güneyde ise Aras nehri arasındaki arazileri kapsamaktaydı. (el-Hamevî, 1977, 3/18; Özaydın, 1991, s. 394; Mustafayev, 2018, ss. 18-26).

Abdülhalik b. Ebü'l-Meâli b. Muhammed el-Arrânî (ö. 633 /1236): Şafiî fakihlerinden olup Şam'da Kübrevî şeyhi Sa'deddîn-i Hammûye'nin (ö. 671/1272-73'ten sonra [?]) öğrencisi oldu. Daha sonra Musul'da Ebû Hamid Ali b. Yunus'tan fıkıh ilmini öğrendi. Arrânî, eğitimini tamamladıktan sonra Ahlat şehrine giderek buradaki medreselerde hocalık ve müftülük yaptı. Harezmşahlıların Ahlat ve çevre vilayetleri harap etmesinden sonra ise bu toprakları terk ederek Şam'a gitti ve burada iken vefat etti. Kāsiyûn tepesine defnedildi. (Zehebî, 1424/2003, 14/108; İsnevî, 1407/1987, 1/74; Süleymanova, 2011, s. 58; Nəsirov, 2011, s. 82; Selimli, 2005, s. 102).

3. Berdeli Fakihler

Berde (Berdea), Arran'ın başkenti ve Ortaçağ'da Kafkasya'nın en büyük yerleşim merkezlerinden biri olup, günümüzde Terter nehrinin Kura nehri ile kavuştuğu yerden 20 km. mesafede bulunan, başkent Bakü'ye de 319 km. uzaklıkta olan bir şehirdir. (Bkz. el-Hamevî, 1977, 1/ 270; Hacıyev, 2008, s. 24-25; Mustafayev, 2018, s. 26-45).

Ebû Sa'd Ahmed b. Abdülaziz el-Berdâî (ö. 491/1098): Azerbaycan'ın Berdeâ (Berzeâ) şehrine nisbetle el-Berdâî olarak anılmaktadır. Kendisi Nîşâbur'da devrin önde gelen Hanefî fakihlerinden olup fetva verir ve vaaz meclislerinde bulunurdu. Kaynaklarda onun Mu'tezile mezhebine meylettiği ve Şafiî meclislerine katıldığı, hatta bir ara tasavvufa intisab ettiği de zikredilir. (Zehebî, 1424/2003, 34/86; Kureşî, 1993, 1/191-192; Nəsirov, 2011, s. 91).

4. Berzendli Fakihler

İslam coğrafyacıları tarafından Arrân bölgesinin önemli şehirleri arasında kaydedilen Berzend (Berzenc/Berze), Merâga'ya yaklaşık 54 fersah, Erdebil'e ise 14 fersah uzaklıktadır. Şehir Abbasiler döneminde Türk komutanlarından Afşin Haydar b. Kavûs'un (ö. 226/841) harabe bir hâlde iken imar ederek hem ikamet yeri ve hem de Azerbaycan'da 201 (816-17) yılından beri hüküm süren Bâbek el-Hurremî ile giriştiği mücadelede ordugâh şehri olarak kullandığı küçük bir kasabadır. (Abdurahmanova, 2018, ss. 241-242) ; Streck, 1979; 2/566-567; Yıldız, 1988, 1/441-442).

Ebû Mansûr (Ebû Muhammed) Salih b. Büdeyl b. Ali el-Berzendî (ö. 475/1082): Şafiî fıkıh ve hadis âlimlerindendir. Berzendî, Bağdat'ta Ebû Tayyib et-Taberî, Ebû Muhammed Hasan Cevherî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî' den fıkıh ilmini öğrendi. Bir müddet Tebriz'de kadılık da yaptı. (es-Sem'ânî, 1988, 2/58; el-Hamevî, 1977, 1/382; Zehebî, 1424/2003: 10/376; Safedî, 2000, 10/62-63; İsnevî, 1407/1987, 1/116; Selimli, 2005, s. 102; Nəsirov, 2011, s. 104; Süleymanova, 2011, s. 59).

Ebü'l-Kasım Mahmud b. Yusuf b. Hüseyin el-Berzendî et-Tiflisî (ö.550/1155[?]): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat'ta Ebû İshâk eş-Şîrâzî' den fıkıh ilmini öğrendi. Ebû Ya'lâ b. el-Ferrâ, Ebû'l-Hüseyn b. el-Mühtedî, Ebü'l-Ganâim b. el-Me'mun gibi hocalardan hadis öğrenen Ebü'l-Kasım el-Berzendî, daha sonra memleketine döndü ve burada iken vefat etti. (es-Sem'ânî, 1988, 2/158; Zehebî, 1424/2003, 11/83; es-Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/294; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 34).

5. Beylekanlı Fakihler

Beylekan; V. asrın sonu VI. asrın başlarında kurulmuş, önce Abbasiler, ardından Büyük Selçuklu döneminde ticaret, ekonomi, kültür ve bilim açısından gelişmiş, Azerbaycan Atabeyleri döneminde ise Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden biri olmuştur. (Qurbanov, 2009, s. 103).

Ebû Ahmed Zeki b. Hasan b. İmran el-Beylekānî (ö. 675/1276): Şafiî fakihlerinden olup 582 (1186) yılında Beylekan'da doğdu. Müeyyed et-Tûsî'den hadis, Fahreddin-i Râzi'den kelam ve en-Nevkanî'den fıkıh öğrendi. Ticaretle de meşgul olan Beylekanî, 636/1239 yılında ticaret için Şam ve Mısır'a, ardından Yemen'e gitti. Beylekānî bilahare Aden'e yerleşti hatta oradaki medreselerden birinde müderrislik yaptı. Matematik, fıkıh, hadis ve mantık alanlarında da zamanın tanınmış âlimlerinden olan Beylekānî Aden'de vefat etti. (İsnevî, 1407/1987, 1/133; İbn Hâcer, 1392/1972, 2/84; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 7/14; Selimli, 2005, s. 134; Nəsirov, 2011, s. 105-107).

6. Derbendli Fakihler

Derbent, Asya ile Kuzey Avrupa ve Orta Asya ile Anadolu arasında köprü görevi gören Kuzey Kafkasya'nın (Şirvan'ın) önemli şehirlerindendir. Günümüzde Dağıstan'a bağlı bir liman kenti olup, Ortaçağ'da Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Bu müstahkem şehirden söz eden ilk Arap kaynakları, şehrin Farslar tarafından "geçit, sınır karakolu, kapalı kapı," manasına gelen "Derbend" ismiyle zikredildiğini belirttikleri gibi yine burayı Arapça "karakol" veya "kapı, kapılar" anlamındaki "Bâbülebvâb" ve "Bâbülhadîd" (demir kapı) isimleriyle de zikretmişlerdir. (Aliev, Derbend, 1994, ss. 164-166).

Ortaçağ İslam dünyasında önemli ilim merkezlerinden olan Derbent'de birçok ilim dalında olduğu gibi fıkıh alanında uzman olan âlimler yaşamış ve faaliyet göstermişlerdir.

Hakîm b. İbrahim b. Hakîm el-Lekzî ed-Derbendî (ö. 538/1144): Azerbaycan'ın Derbend şehrindendir. Şafiî fakihlerinden olup Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde İmâm Gazzâli'den fıkıh dersi aldı. Derbendî Merv şehrinde el-Muvaffak b. Abdülkerim el-Herevî'nin fıkıh derslerine devam etti. Ömrünün son iki yılını da Buhara'da geçirdi. (Sem'ânî, 1988, 5/211, 11/220; Zehebî, 1424/2003, 11/ 683; İsnevî, 1407/1987, 1/256; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/596; Nəsirov, 2011, s. 109; Aliyeva, 2018, s. 154; Aliyeva, 2009, s. 291; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 39).

Ebû Amr Osman ibnü'l-Müseddid b. Ahmed ed-Derbendî (ö. 501/1108): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh tahsil etti. Kendisi İbnü'n-Nâkūr (ö.470), İbnü'l-Mühtedî (ö.465) gibi Bağdat'ın önde gelen hadis âlimlerinden ders aldı. Horasan'ın Nişabur şehrinde vefat etti. (İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, 1992, 2/591; es-Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/210; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 281; Süleymanova, 2011, s. 57-58; Nəsirov, 2011, s. 112).

7. Düveynli Fakihler

Düveyn (Dvin/Debil) Orta Çağda Azerbaycan'ın en mühim şehirlerinden biridir. Ḥudûdü'l-ʿâlem müellifi, şehrin bereketli, müreffeh ve büyük bir yer olduğunu, Hıristiyan ve Müslümanlardan müteşekkil bir halkı olduğunu haber vermektedir. (Anonim, 1999, s. 120) Yâkūt el-Hamevî de, Duvin'in coğrafi konumundan söz ederken onu Tiflis'e oldukça yakın Azerbaycan sınırının hemen sonunda yer alan bir İran şehri şeklinde tanımlamaktadır. (el-Hamevî, 1977, 2/491).

Şeyh Kemâleddin Ebü'l-Fütûh Nasrullah b. Mansur b. Sehl Düveynî (ö. 546 /1151): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat Nizamiye medresesinde Gazzalî'den fıkıh ilmini öğrendi. Düveynî daha sonra ilim yolculuğuna çıkarak Nişabur, Merv ve Belh gibi Horasan şehirlerine gitti. Buralarda birçok âlimden hadis ve fıkıh dersi aldı. Belh'te Nizamiye Medresesi'nde müderrislik de yapan Düveynî burada iken vefat etti. (Sem'ânî, 1988, 5/418; Zehebî, 1424/2003, 11/398; es-Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/ 322; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/640; Selimli, 2005, s.118).

8. Ebherli Fakihler

Ebher; tarih boyunca pek çok medeniyete ve millete ev sahipliği yapmış olan Güney Azerbaycan olarak ifade edilen, günümüzde ise İran'ın kuzey bölgesinde yer alan etrafı surlarla çevrili Kazvin'in kasabası küçük bir şehirdir. (Nəsirov, 2011, s. 47; Özçamca, 2007, s. 98) Sem'ânî, Ebher'de Maliki mezhebinin yaygın olduğunu ve burada Maliki mezhebine mensup birçok ilim adamının bulunduğunu kaydeder. (es-Sem'ânî, 1988, I, 47)

Kadı Ebû Ali Hüseyn b. Abdürrezzak el-Ebherî (ö. 530/1136): Şafiî fakihlerinden olup 456 (1064) yılında doğdu. Ebherî Bağdat'ta eğitim gördü. Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Enbarî'nin öğrencisi oldu ve kendisinden fıkıh öğrendi. Hemedan'da da kadılık yaptı. (Sem'ânî, 1988, 3/423, 8/ 92; el-Hamevî, 1977, 1/83; Zehebî, 1424/2003, 11/502; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/568; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 290; Nəsirov, 2011, s. 129).

Kadı Fahreddin Muhammed b. Halid b. eş-Şehîd Ebû Mansûr el-Hafifî el-Ebherî (ö. 677 /1278): Şafiî fakihlerinden olup, Ziyâüddin Fazlullah b. Ali b. Abdullah er-Ravendî ve Muhammed b. Ebü'l-Kerem Abdurrezzak el-Kazvinî'den ilim tahsil etti. Kadı Fahreddin el-Ebherî kadılık ve müderrislik görevlerinde de bulundu. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 3/156; Nəsirov, 2011, s. 129-130).

9. Erdebilli Fakihler

Bugün İran'da Doğu Azerbaycan idarî bölgesinde yer alan Erdebil; önce Sâsânî'ler döneminde, daha sonra İslâm hilâfetinde Azerbaycan vilayetinin idare merkezi olmuştur. (Aliev, Erdebil, 1995, 11/ 276-277) bölgesinde birçok âlim, edip, muhaddis, fakih ve mutasavvıf yetişmiştir.

Ebü'l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Muhammed el-Erdebilî (ö. 625/1228): Şafiî fıkıh âlimlerinden olup Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi'nde okudu. Ebü'l-Fazl el-Erdebilî buradan mezun olduktan sonra Bağdat'ta kaldı ve Kemaliye Medresesi'nde ders verdi. Ayrıca Bağdat'taki el-Kasr Camii'nde ilmî münazaralarda bulundu. Bağdat'ta evinin arka bahçesindeki bir kuyuya düşerek vefat etti. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/368; İsnevî, 1407/1987, 1/73; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 508; Selimli, 2005, s. 133; Nesirov, 2003, s. 145; Süleymanova, 2011, s. 71).

Yusuf b. İbrahim el-Erdebîlî (ö. 799/ 1377[?]): Azerbaycan'ın önde gelen Şafiî fakihlerinden olup kaynaklarda vefat tarihi 776 (1374) ve 799 (1397) olarak zikredilmektedir. Yusuf b. İbrahim el-Erdebîlî uzun süre Erdebil'de yaşadı ve daha sonra gittiği Mısır'da Memlüklu hükümdarlarından büyük saygı gördü. Aynı zamanda mahir bir hattat ve şair de olan Erdebilî'nin Kur'an ve hadis ilmine dair eserlerinin yanısıra Şâfiî mezhebinin görüşlerini özetlediği ve üzerine birçok ta'likatın, şerh ve haşiyenin yapıldığı *el-Envâr li-aʿmâl (ʿamel)i'l-ebrâr* adlı neşredilmiş bir eseri (Kahire 1310, 1326, 1328/1910) ile *Şafiî Fakihlerin Biyografisi* (Terâcim)ne dair bir yazma eseri bulunmaktadır. (İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 3/138; İbn Hacer, 1392/1972, 6/258; Ziriklî, 2002, 9/282; Nəsirov, 2011, s. 128; Brockelmann C., *GAL*., 2/255; Köse, 1995, 11/279-280; Ramazanov, 2014, ss. 36-37; Alsada, 2020).

10. Genceli Fakihler

Gence, Kuzey Azerbaycan'ın Bakü'den sonraki en büyük şehridir. Küçük Kafkasya dağlarının kuzeydoğu eteğinde ve Kür ırmağının sağ kollarından biri olan Genceçay'ın her iki kıyısındaki Bakü-Tiflis demiryolu üzerindedir. (Efendizade, 1996, 14/17) Gence; XI-XIV. asırlarda Büyük Selçuklu, Şeddadîler, Irak Selçukluları, Atabekler, Harezmşahlar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîlerin idaresinde kalmış, daha sonra da Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. (Solmaz, 1997).

Büyük Selçukluların Merv, Nişabur ve Isfahan'dan sonra 4. büyük şehri olan Gence, bu dönemde de açılan medrese ve kütüphaneler ve yetiştirdiği ilim adamları ile önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. (Tuysuz, 1997, s. 17; Əliyeva, 2015, s. 68).

Kadı Tahir el-Cenzî (Gencevî) (ö. 482/1089 [?]): Şafiî fakihi olup Gence'nin önde gelen ailelerindendi. Gence'de tahsil gören Kadı Tahir el-Cenzî, fıkıh ve edebiyattaki bilgisiyle meşhur oldu. Kendisi Ebü'l-Kāsım Ali b. Abdurrahman b. Uleyke en-Nisaburî'den hadis, Ebü'l-Fadl Şa'ban b. Ali b. Muhammed el-Berdaî'den de fıkıh dersi aldı. Bilahare İsfahan'a gitti ve burada bulunduğu sırada Nizamülmülk tarafından kadılık ile görevlendirildi. Gencevî İsfahan'da vefat etti. (es-Silefî, 1414/1993, s. 131; Zehebî, 1424/2003, 10/519; Keleş, 2015, s. 10; Nəsirov, 2011, s. 169-170).

Ebû Sa'd Muhyiddin Muhammed b. Yahyâ b. Mansur en-Nîsâbûrî el-Gencevî (ö. 548/1153): Şafiî fakihlerinden olup 476 yılında Nîşâbur civarında bir kasaba olan Tureysis'de doğdu. Kendisi Nîşâbur'da birçok âlimden hadis okudu. Gazzâlî'den (ö.505/1111) ve Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer el-Havâfî (ö. 500/1106)'den fıkıh ilmi tahsil etti. Ayrıca Nisabur Nizamiye medresesinde de ders veren Ebû Sa'd el-Gencevî Orta Asya'da Büyük Selçuklu devletine isyan eden Oğuz Türkleri'nin ayaklanması sırasında öldürüldü.

Kendisinin Gazzâlî'nin Şâfiî fıkhı ile ilgili *el-Vasît* adlı eserine yaptığı *el-Muhît fî şerhi'l-Vasît* adı ile bilinen sekiz ciltlik şerhinin yanısıra (İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 1/313-314; krş. *Keşfü'z-zunûn*, II, 2008) *el-İnsaf fi mesâili'l-hilâf* adlı bir eseri de bulunmaktadır. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 5/106-107; Zehebî, 1988, 20/312-313; es-Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/25-26; Ziriklî, 2002, 7/37; Nəsirov, 2011, s. 170-171).

Ebü'l-Fazl İsmail b. Ali b. İbrahim el-Gencevî (ö.588/1192): Azerbaycan'ın Gence şehrindendir. el-Gencevî, el-Cenzî veya el-Kencî nisbeleri ile anılmaktadır.

Ebü'l-Fazl el-Gencevî, 498 (1105) yılında Gence'de doğdu, ilk tahsilini burada aldıktan sonra 514 (1120) yılında Bağdat'a geldi. Cemâlüddin Ali b. Müslim es-Sülemî (ö. 533) ve Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muhammed el-Massîsî (ö. 542/1147)' den fıkıh öğrendi. Ayrıca dönemin önde gelen âlimlerinden hadis tahsil ettti. Şam bölgesinin hadis ve fıkıh ilimlerinde önde gelen Şafiî âlimlerinden biri oldu. Şam'da uzun süre kadılık yaptı ve pek çok öğrenci yetiştirdi, 90 yaşındayken Dımaşk zindanında vefat etti. (el-Hamevî, 1977, 2/172; Zehebî, 1988, 21/234-235; Safedî, 2000, 9/95; es-Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/52-53; İsnevî, 1407/1987, 1/180-181; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/711; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 6/480-481; Nəsirov, 2011, s. 174; Selimli, 2005, s. 124; Süleymanova, 2011, ss. 68-69).

11. Hoylu Fakihler

Hoy, günümüzde İran'ın kuzeybatısındaki Batı Azerbaycan eyaletinin merkezi olan Urmiye'ye bağlı bir şehirdir. (Hoy ile ilgili coğrafi ve tarihî genel malumat için bkz. Bala, 1987, 5/571-573; Yazıcı, 1998, 18/258; Mukaddem, 2010, ss.470-477) Tarihî süreç içerisinde Hoy ve çevresinde yetişen "el-Hôî, el-Hôyî, el- Hûyî, el-Huveyyî, el-Hâvî" vb. nisbeler ile anılan çok sayıda devlet adamı, âlim ve şair Horasan, Irak, Şam ve özellikle Anadolu coğrafyasına dağılmış, medreselerde ders vererek çevrelerini aydınlatmışlardır. Bazıları ise tasavvufi hayat içerisinde yer bularak devrinin önemli mutasavvıfları olmuşlardır. (Bkz. Yakupoğlu, 2019, s. 173).

Şeyh Evhadüddîn-i Kirmânî el- Hûyî (ö. 635/1238): Evhadüddîn-i Kirmânî, mutasavvıf, şair ve Şâfiî fıkıh âlimidir. Kendisi, İran'ın Kirmân bölgesinde Gevâşîr (Berdesîr) şehrinde 559 (1164) yılında doğdu. Bir süre Hoy'da kaldığı ve Hoy üzerinden Anadolu'ya geçtiği için el-Hûyî nisbesi ile de bilinmektedir.

Kirmânî, 16 yaşına kadar Berdesîr'de yaşadı. Bilahare devrin ilim ve kültür merkezi konumundaki Bağdat' ta gittiği bir medresede kaynaklarda ismi belirtilmeyen bir müderristen Şafiî fıkhına dair Taberistan ehlinden İbnü'l-Kās'ın (ö. 335/946) *el-Miftâh* adlı eserini okuyup ezberledi.

Kısa bir zaman sonra da bu müderrisin yardımcısı (muîdi) oldu. Ayrıca Bağdat'taki Hakkâkiyye Medresesi'nde müderrislik de yapan ve "Kirmanlı Müderris" olarak anılan Kirmânî bu medresede görevini sürdürürken bir müddet sonra medreseyi ve müderrisliği bırakarak tasavvufa meyletti ve Sühreverdiyye şeyhi Muhammed Rükneddîn-i Sücâsî'ye (ö. 607/1210) intisap etti.

Kirmânî 1195-1210 yılları arasında Tebriz, Ahlât ve Tiflis üçgeni içinde muhtelif zamanlarda seyahatlerde bulundu. Öncesinde Nahcıvan, Gence ve Şirvan'a gitti. Uzun bir müddet Nahcıvan'da yaşayan Kirmânî, 600/1204 yılında birçok mutasavvıf ve ilim adamıyla birlikte Anadolu'ya geldi. Uzun bir müddet Sivas, Malatya ve Konya gibi şehirlerde ikamet etmişse de daha çok Kayseri'de kaldı. Bir süre Tebriz, Erbil, Şam ve Mısır'da da ikamet eden Evhadüddîn-i Kirmânî, hac dönüşü tekrar Anadolu'ya döndü. Kirmânî 634/1237 yılında Halife Mu'tasım Billah'ın daveti üzerine Bağdat'a gitti ve Merzübâniyye Hankâhı'na şeyh olarak atandı. Kısa bir zaman sonra da vefat etti.

Evhadüddîn-i Kirmânî'den bahseden kaynaklar, onun Bağdat'ta vefat ettiği hususunda hemfikirdirler. Bu vakıaya rağmen Konya'da Musallâ mezarlığının kuzeydoğusunda ona atfedilen bir türbe bulunmaktadır. (Ziriklî, 2002, 1/90; Mostafavi, 2015, ss.11-16; Yakupoğlu, 2019, s. 173; Azamat, 1995, 11/518-520)

O'nun *Rubailer, Misbahu'l-ervâh* adlı manzum eserleri ile *Menakıbnâmesi* vardır.[2]

Kadı Taceddin el-Hûyî (ö. 676/1277): Anadolu Selçuklu sultanı III. Gıyâseddin Keyhusrev'in (665-681/1266-1282) saltanatı döneminde 665 (1266) senesinde Karahisar (Afyon) kadılığına tayin edilmişti. Aksarayî onun müctehid olduğunu, aklî ve dinî ilimler sahasında yüksek bir dereceye eriştiğini ve 1277 yılında vefat ettiğini kaydetmektedir.

Moğol ordusunun Elbistan ovasında hezimete uğramasını müteakip Anadolu'ya gelen İlhanlı Hükümdarı Abaka Han'ın sırf Moğol aleyhtarı oldukları için idam ettirdiği bazı Selçuklu devlet adamları arasında muhtemelen Tacü'd-din el-Hûyî de bulunmaktaydı.

Mevlâna kendisine yazdığı bir mektupta onu şu şekilde tanımlamaktadır: *Âlim, fâzıl, kadılar kadısı, üstünlüğü saçan, adaleti yayan, âlimlerin iftihârı, İslam'ın ve Müslümanlar'ın övünç vesilesi, sultana nasihat veren, Mevlâna tâcü'l-mille ve'd-din..."* (Aksarayî, 2000, s. 90, 121; İbn Bîbî, 1996, s. 317; Bedirhan, 2014, s. 210; Nesirov, 2003, ss. 438-439; Mevlânâ, 1963, s. 51).

Ebu'r-Rûh Ferec b. Übeydullah el-Hûyî (ö.521/ 1127): XII. yüzyılın ilk yarısının tanınmış muhaddis ve fakihlerinden olup Hoy'da doğdu. Ebu'r-Rûh Ferec el-Hûyî, Bağdat'ta dönemin meşhur âlimlerinden Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile Ebû Saîd el-Mütevellî'den fıkıh ilmini öğrendi, bilahare memleketi Hoy'a döndü. Burada iken daha sonra kendi ismiyle yad edilecek olan bir medrese (Ferec el-Hôyî Medresesi) açtı ve burada birçok talebe yetiştirdi, burada iken vefat etti. (es-Silefî, 1414/1993, s.332; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/145; İsnevî, 1407/1987, 1/241; Aliyeva, 2018, s. 129, 132-133,155-156; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 34; Nesirov, 2003, s. 430; Yakupoğlu, 2019, ss. 175-176)

Ebü'l-Feth/ Ebü'l-Kasım Nâsır b. Ahmed b. Bekrân el-Hûyî (ö.507/ 1113): 466/1073 yılında Hoy'da doğdu. Çocuk yaşta buradan ayrılıp Bağdat'ta Ebû Tahir eş-Şîrâzî'den Arap dili ve edebiyatı üzerine tahsil gördü. O, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den de Şâfiî fıkhını öğrendi. Devrin tanınmış muhaddislerinden de hadis ilmini tahsil etti. Dönemin meşhur şair ve edipleri arasında yer aldı. Yaşadığı asırda dil ve edebiyat, hadis ve fıkıh âlimi olarak tanındı. Ebü'l-Feth el-Hûyî tahsilini tamamlamasını müteakip memleketine döndü, bir müddet Hoy kadılığı yaptı. Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mavsılî (ö.392/1002)'ye ait *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* isimli nahiv eserini şerh etti. O, bu

[2] Eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram, 2005, ss. 89-104; Mostafavi, 2015, ss. 126-138; Kâtip Çelebi, 1971, 2/1769)

alandaki çalışmalarından ötürü Azerbaycan'da "Şeyhü'l-Edeb" unvanıyla tanındı. Kendisi Horasan'a gitmeye niyetlendiği günlerde yolda iken hastalanarak Selmas'ta vefat etti.

Ebû Yakup Yûsuf b. Tâhir b. Yusuf b. Hasan el-Hûyî (ö.549/1154): Şâfiî fakihlerden olup bir ara Horasan'ın Tûs şehrindeki Nûkān kasabasında ikamet etti, burada kadı muavinliği görevinde bulundu. Ebû Yakup el-Hûyî Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (ö.518/1124)'den dersler aldı. Tûs'da iken Orta Asya'da Büyük Selçuklu devletine isyan eden Oğuz Türkleri'nin ayaklanması sırasında şehit edildi.

Meydânî'nin yazdığı Arapça atasözlerinden müteşekkil *Mecma'u'l-Emsâl* adlı eserinin muhtasarı olan *Ferâ'idü'l-harâ'id fi'l-emsâl ve'l-hikem* isimli eserinin yanısıra [3] *Şerhü Tenvîri's-Sıkti'z-Zend* isimli Arapça bir eseri daha mevcuttur. (Atıf Efendi Ktp. nr. 2151) (Zehebî, 1424/2003, 11/106; Ziriklî, 2002, 7/347; Mukaddem, 2010, s. 475; Selimli, 2005, s. 117, 119-120; Süleymanova, 2011, s. 60; Yakupoğlu, 2019, ss. 174-176).

Ebü'l Abbas Şemseddin Ahmed b. Halil el-Hûyî (ö.637/1240): 583/1187 tarihinde Hoy'da doğdu. Ebü'l Abbas el-Hûyî ilk tahsilini burada yaptıktan sonra Horasan ve Nişabur'a gidip Fahreddin Râzî mektebinde (Herat'ta) kelâm ve usûle dair eğitim aldı; dönemin meşhur âlimlerinden hadis, fıkıh ve cedel ilimlerini öğrendi. Ayrıca büyük Şâfii fakihi er-Râfi'i (ö. 623 / 1226)'den de fıkıh öğrendi. Moğol istilası sırasında birçok âlim gibi o da batıya göçerek Şam'a yerleşti ve burada "el-Âdîlîyye" ve "Dimâğiyye" medreselerinde ders verdi, pek çok öğrenci yetiştirdi. Bir müddet de vekâleten Şam kadılığı görevinde bulunan Ebü'l Abbas el-Hûyî Şam'da iken vefat etti. (Zehebî, 1424/2003, 23/64, 65; Safedî, 2000, 6/232; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/16-17; İsnevî, 1407/1987, 1/240-241; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/829; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/143; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 7/320-321; Ziriklî, 2002 1/121; Aliyeva, 2018, s.22,23,119-120,178; Süleymanova, 2011, s.79; Selimli, 2015, s.129; Yakupoğlu, 2019, ss. 179-181).

Şafiî fakihlerinden olan Kadı Şemseddin el-Hûyî'nin tefsir, hadis, edebiyat, felsefe ve biyografi alanlarında birçok eseri bulunmaktadır. O'nun fıkıh konusundaki ana eseri *Kitab fil-usul'*dur. Ayrıca Şam kadılarından bahseden *er-Ravdu'l-bessâmü fi men veliye kadâe'ş-Şam* adlı eseri ile Rükneddin Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Amîdî es-Semerkandî (ö.515/ 1121)'nin ilm-i hilafla ilgili *el-İrşâdü fî ilmi'l-hilâfi ve'l-cedel* adlı eserinin şerhi önemli eserleri arasındadır. (Kâtip Çelebi, 1971, 1/69, 918; 2/2051; Brockelmann C. , *GAL,* 1/669, *Suppl,* 1/922, 924).

12. Hûnecli Fakihler

Hûnec Azerbaycan'daki Merâga ile Zencan arasında bir şehirdir. Şimdi Kağezkonan diye adlanmaktadır. (Bkz. el-Hamevî, 1977, 2/407).

Efdâlüddîn el-Hûnecî (ö. 646/1248): 590 (1194) senesinde Azerbaycan'da Merâga ile Zencan arasında kadim bir şehir olan Hûnec'de dünyaya geldi. İlköğrenimini memleketinde yaptıktan sonra bilahare ilmi seyahatlerde bulunarak önce Mısır'a gitti. Hûnecî tıp, felsefe ve fıkıh ilimleri sahasında ün kazandı. Kahire'de bulunan Salâhiyye Medresesi ile diğer bazı medreselerde öğrencilere ders verdi.

Hûnecî, 1220'li yıllarda Mısır Eyyubî hükümdarı olan el-Melikü'l-Kâmil tarafından Anadolu'ya gönderildi. Anadolu Selçuklu sultanları I. Alâeddin Keykubad ve II. Gıyâseddin Keyhusrev döneminde uzun süre Anadolu'da bulundu. Fıkıh tedris etmekle meşgul oldu. Ayrıca. Kayseri'deki Gevher Nesibe Dârüşşifâ'sında ve Gıyasiyye tıp medresesinde de görev yaptı. Kösedağ savaşının ardından (1243) Anadolu'dan ayrılarak Mısır'a gelen Hûnecî burada önce kadı, ardından kādılkudât oldu. Kahire'de vefat etti. (el-Hamevî, 1977, 2/407; Zehebî, 1988, 23/228; Safedî, 2000,

[3] Yazma nüshaları için bkz. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, nr.1567/4; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1346-1348.

5/108-109; Sübkî, 1383-1396/1964-1976,8/105-106; İsnevî, 1407/1987, 1/241-242; Çağrıcı, 1998; 18/375; Nesirov, 2003, ss. 440-442).

Müellif'in mantık, kelam ve tıb eserlerinin yanısıra fıkha dair eserleri de vardır. [4]

Şâfiî fakihlerinden olan Hûneci'nin başlıca fıkıhla ilgili eserleri şunlardır:

Şerhu Muhtasar-ı İbnu Hâcib: İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) kendi fıkıh kitaplarının bir özeti mahiyetindeki, üzerine birçok şerh, haşiye ve tahric çalışması da yapılan *el-Muhtasar* adlı eserine yaptığı bir şerhtir. Kaynaklarda adı geçen bu eser günümüze ulaşmamıştır.

el-Vesâya: Kâtib Çelebi'nin, Hûnecî'nin vasiyet mallarının taksimatına dair kaleme aldığından söz ettiği (*Keşfü'z-zunûn*, I, 664) bu eserin bir yazma nüshası Antalya Tekelioğlu Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 426/2 'de kayıtlıdır. (el-Vasiyye, 184b-187b vr.)

Makâlatu'l-hudûd ve'r-rusûm: Eser, İslam vergi hukukuna dairdir. Yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi No. 322'de kayıtlı bir mecmua içinde bulunmaktadır. (Parmaksızoğlu, 1987, s. 4).

Ebü'l-Mehâsin el-Hûnecî (ö.574/1179): Kaynaklarda hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Ebü'l-Mehâsin el-Hûnecî, Nizâmiye Medresesi müderrislerinden İlkiyâ el-Herrâsî'den fıkıh tahsil etti. Nizâmülmülk'ün torunu Ebû Nasr b. Nizâmülmülk müderrislik görevinden azledildikten sonra bu göreve niyâbeten getirilmişti. (Safedî, 2000, 12/18; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/60; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s.446; Ocak, 2017, s. 205).

13. Merâgalı Fakihler

Merâga; İran'ın kuzeybatısında yer alan Urmiye gölünün yakınında, Sâfî akarsuyunun kenarında kurulmuştur. Abbâsîler sonrası önce Sâcoğulları, Büveyhîler, Deylemîler ve Revvâdîler'in, 446'da (1054-55) Selçuklular'ın daha sonra da İlhanlılar'ın hâkimiyetine girmiştir. Hatta İlhanlılar döneminde Hulagu Han tarafından başkent yapılmış ve Nasirüddin Tüsî'nin inşa etmiş olduğu rasathane ile üne kavuşmuştur. (Sayılı, 1956, s. 1-13. Ayrıca bkz. Abad, 2015)

Merâga, İlhanlıların yıkılmasından sonra önce Celayirliler ve Timurlular, daha sonra da sırasıyla Koyunlular, Ak Koyunlular, Safeviler ve Osmanlılar'ın hâkimiyetine girmiştir. XVIII. yüzyıldan sonra ise Rusya ve İran arasında gerçekleştirilen antlaşmalar neticesinde İran coğrafyasında kalan Güney Azerbaycan topraklarından birisidir. (Özgüdenli, 2004, 29/163; Yılmaz, 2013, s. 51)

Yakut el-Hamevî'ye göre Merâga; dil ve edebiyat, hadis ve fıkıh âlimlerinin bulunduğu ilim ve kültür bakımınından önemli bir merkezdir. (el-Hamevî, 1977, 5/109-110)

Kadı Sadreddin Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Abdürrahman el-Merâgî (ö. 570 /1175): Şafiî fakihlerinden olup 538 /1143 yılında Bağdat'a giderek oradaki medreselerde öğrenim gördü. Kadı Sadreddin el-Merâgî, Ebul-Berakat İsmail b. Ebi Sa'd en-Nisaburî'den hadis dersi aldı. 77 yaşında son kez hacca gitti. Oldukça zengin olup bir dizi hayır kurumu kurdu ve mülkünü vakfetti. Merâga'da iken vefat eden Kadı Sadreddin el-Merâgî'nin kabri sonra Mekke'de kendi inşa ettiği ribata nakledildi. (Zehebî, 1424/2003, 12/917; Nesirov, 2003, s.180).

Kadı Muhammed b. Yahya b. Müslim el-Merâgî (ö.563 /1168): Hanefi fakihlerinden olup 470 /1078 yılında Merâga'da doğdu. Kadı Muhammed el-Merâgî, el-Akta' (ö.474/1081)'nın *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî fi fürûi'l-Hanefî* adlı eserini okumuş ve öğrencilerine okutmuştu. (Kureşî, 1993, 3/397; Nesirov, 2003, s.186-187) .

[4] Eserleri için bkz. Kâtip Çelebi, 1971, 1/602, 664; 2/1486, 1901, 1986; Brockelmann, *GAL*, 1/607; *Suppl.*, 1/ 824, 838, 922; Nesirov, 2003, s.441.

Kadı İmadüddin Ebü'l-Ferec Mes'ud b. Kemaleddin b. Abdülhamid el-Kazvinî el-Merâgî (ö.646/1248): Şafiî fakihlerinden olup babasından sonra Merâga kadılığı yaptı. Kendisi genç yaşta vefat edince yerine Kutbuddin Ebü'l-hayr Ahmed el-Merâgî kadılık görevine geldi. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 2/175; Nesirov, 2003, s.189).

Ebü'l-Hasen Ali b. Haskaveyh b. İbrahim el-Merâgî (ö. 516/1122): Şâfiî fakihlerinden, Arapça ve edebiyat ilimlerinde de mümtaz bir yeri olan Azerbaycan'lı âlimlerdendir. Ebü'l-Hasen el-Merâgî, nispesindende anlaşılacağı üzere Merâga'da doğdu. Bilahare ilim tahsili için gittiği Bağdat'ta Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den usûl ve fıkıh, Ebû Muhammed Abdullah b. Hezarmerd es-Sarifinî'den ve Hatîb el-Bağdâdî'den (ö. (463/1071)) hadis ilmini öğrendi. Kendisi Bağdat'tan döndükten sonra Merv'e yerleşti ve burada iken vefat etti. (Sem'ânî, 1988, 2/172; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, 1992, 2/167; Zehebî, 1424/2003, 11/258; Safedî, 2000, 20/ 185; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/213; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/552; Nesirov, 2003, s.191; Selimli, 2015, s. 113; Aliyeva N. , 2009, s. 292).

Tâceddin İbnü'l-Hayvan Ebû Yusuf Musa b. Muhammed b. Mes'ud eş-Şafi'i el-Merâgî (ö. 693/1294): Şafiî fakihlerinden olup fıkıh ve edebiyat ilminde uzmanlaşmıştı. Tâceddin el-Merâgî 669 /1271 yılı sonundan itibaren Dımeşk (Şam)'de İkbaliye Medresesi'nde ders verdi ve hadis öğretti. Dımeşk'de vefat eden Tâceddin el-Merâgî Babu Sağır Mezarlığı'na defnedildi. (Zehebî, 1424/2003, 15/763; Nuaymî, 1410/1990, 1/120; Nesirov, 2003, s.194).

Ebû Turâb Abdülbâki b. Yûsuf el-Merâgî (ö. 492/1099): 403/1013 yılında Merâga'da doğdu ve uzun bir süre Nişabur'da yaşadı. Ebû Turâb el-Merâgî daha sonra Bağdat'a gitti ve burada fıkıh eğitimi aldığı Kadı Ebû Tayyib el-Taberî'nin öğrencisi oldu ve icazet aldı. Kendisi Ebû Ali b. Şazân, Ebû Abdullâh el-Mehâmili, Ebû'l-Kâsım b. Bişrân, Ebû Tâhir b. Abdurrahim el-İsbahâni vb. âlimlerden hadis dersi aldı. Daha sonra Nişabur'a döndü ve bu şehrin müftüsü oldu. Kaynaklarda onun hilâf ilmine dair dört bin meseleyi ezberlediği rivayet edilmektedir. (Sem'ânî, 1988, 2/172; Zehebî, 1988, 11/258; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 5/96; İsnevî, 1407/1987, 2/227; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/505; Selimli, 2015, s. 106; Aliyeva N. , 2009, s.292; Nesirov, 2003, ss.194-195) .

Ebû Muhammed Zeynüddin Abdullah b. Abdurrahmân b. Abdullâh b. Ulvân b. Râfi el-Esedî el-Merâgî (ö.635/1237): 578/ 1182'de Merâga'da doğdu. Ebû Muhammed Zeynüddin el-Merâgî Halep kadısı Ebu"l-Mehâsin Yûsuf b. Râfi' b. Temim'den fıkıh öğrendi. Haleb'in birçok medreselerinde müderrislik yaptı. Bağdat'ta ilmi münazaralarda bulundu ve burada iken vefat etti. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 5/ 55-156; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 7/299; Selimli, 2015, s. 128).

Ebü'l-Abbas Kemâlüddin İbnü'l-Üstâz Ahmed b. Abdullah el- Merâgî (ö. 662/1264): 611/1215 yılında Merâga'da doğdu. Fakih ve muhaddis idi. Ebü'l-Abbas el- Merâgî bilahare ilim tahsili amacı ile gittiği Şâm'ı Moğollar'ın istila etmesi üzerine burayı terkederek Mısır'a gitti. Burada Fatimiler'in inşa ettirdiği "Menâzilü"l-İzz" medresesinde müderrislik yaptı. Ebü'l-Abbas el- Merâgî sonraki dönemlerde, Kahire'de bulunan el-Kehâriyye medresesinde de ders verdi. Moğollar'ın Şâm'dan çekilmesi üzerine tekrar ülkesine döndü ve Halep kadılığı yaptı. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/17-18; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/128-129; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 7/534; Selimli, 2015, ss. 132-133).

Ebü'l-Abbas el- Merâgî'nin eserleri arasında Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Şâfiî fıkhına ilişkin kaleme aldığı *"el-Vasit"* isimli eserine yazdığı on ciltlik şerhi ile (İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, VII, 535) İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245)'nin 1264 fetvasından müteşekkil *Fetâvâ ve mesâ'ilü İbni's-Salâh* adlı eserine haşiyesi bulunmaktadır. Haşiyesinin bulunduğu eser, 1348/1929 yılında Kahire'de basılmış ve Abdülmu'tî Emîn Kal'acî İbnü's-Salah'ın *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî* eseri ile birlikte 2 cilt halinde 1406/1986 yılında Beyrut'ta yayımlamıştır. (Kandemir, 2000, 21/199) .

14. Merendli Fakihler

Sultan Alparslan'ın Gürcistan seferi esnasında birkaç gün kaldığı Merend (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 72); bugün İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde yer alan kadim kale ve sarayları olan küçük bir şehirdir. (Aydoğmuşoğlu, 2015, s. 336).

Ebü'l-Vefa Halil b. Muhsin b. Muhammed el-Merendî (ö. 512/1118): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde Ebû İshâk eş-Şîrâzî 'nin öğrencisi oldu. Ebü'l-Vefa el-Merendî, Ebû Hüseyin Ahmed b. Muhammed el-Bezzaz ve Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed ez-Zeynebî'den hadis ilmi tahsil etti. Bağdat'ta iken vefat eden Ebü'l-Vefa el-Merendî Dicle ırmağı kenarındaki Şuniziyye kabristanına defnedildi. (el-Hamevî, 1977, 5/110; İsnevî, 1407/1987, 2/226; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, ss. 454-455; Nesirov, 2003, s.210; Aliyeva, 2018, s. 155; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 34).

İmâdüddin Muhammed b. el-Eşref Zülfikar b. Ebû Cafer Muhammed el-Merendî (ö. 680/1281): Şafiî fakihlerinden olup 596/1200 yılında Merend'de doğdu. İmâdüddin el-Merendî dedesi İmâdüddin Ebü's-Samsam el-Merendî (ö.536/1141) ve Zeynüddin Ebü'l-Hasan Muhammed b. el-Katîî'den fıkıh ve hadis öğrenimi gördü. 630/ 1233 yılında Bağdat'a geldi. İlk önce el-Halâtiyye'de ders verdi, 631 /1234 yılında Müstansıriyye Medresesi'nin açılmasından sonra bu medresede Şafiî fıkhını öğretti. Sonra 648 /1250 yılında inşa edilen Vâsıt'taki hadis medresesinde ders verdi. İmâdüddin el-Merendî Moğolların Bağdat'ı işgalinden (1258) bir yıl sonra kapatılan Mustansıriyye Medresesi yeniden açılmasıyla Moğol işgali ve idaresi altında Bağdat'ta faaliyet gösteren bu medresenin hocalığına getirildi. Burada iken de vefat etti. (Zehebî, 1424/2003, 15/400; İbnü'l-Fuvatî, 1416, 2/139; Nesirov, 2003, s.212; Süleymanova, 2011, s. 69).

15. Miyâneli Fakihler

Miyâne (Miyânec), Merâga'nın doğusunda Zencan – Tebriz yolu üzerindedir. (Alptekin, 1978, s. 48).

Aynü'l-Kudât el-Hemedânî el-Miyânecî (ö. 525/1131): 492'de (1098) Hemedân'da doğdu. Kendisi Şafiî fakihlerinden olup 'kadıların göz bebeği' anlamına gelen "Aynü'l-kudât" nisbesi ve baba tarafından Tebriz ile Merâga arasında bir yerleşim mekânı olan Miyânec veya Miyâne kentine nisbetle de Miyânecî (Meyânecî) ünvanı ile anılmaktadır.

Hemedânî, bir fıkıh âlimi olduğu kadar aynı zamanda bir mutasavvıf, bir edip ve şairdi. Daha küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim gören Hemedânî, takriben yirmi yaşlarında iken tefsir, fıkıh, tasavvuf, kelâm gibi dinî ilimlerin yanısıra, dil bilimleri, astronomi, matematik ve felsefe alanlarında yüksek düzeyli eserler verdi. Genç yaşta fetva verecek kadar ilmî bir seviyeye erişerek Hemedan kadılığına ve burada mevcut medresenin müderrisliğine atandı. Bilahare tasavvuf yoluna girerek Gazzâlî'nin kardeşi, vaiz ve mutasavvıf Ahmed el-Gazzâlî'ye (ö.520/1126) intisap ettikten sonra özellikle itikadî ve kelâmî konulardaki düşünce ve kanaatlerini çekinmeden ızhar etmesi, devrin mutaassıp kelâm ve fıkıh âlimlerince bir takım delil ve iddialar neticesinde zındıklıkla ve tekfirle itham edildi. Nitekim 33 yaşında iken Hemedân'da bu ithamlar sonucu Selçuklu veziri Kıvâmüddin Dergezînî'nin emriyle öldürüldü. Kendisinin daha çok felsefe, kelâm ve tasavvufla ilgili eserleri bulunmaktadır. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/128-130; İsnevî, 1407/1987, 2/216; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 6/124-125; Teubner, 1980-, ss.104-105; Uludağ & Bayburtlugil, 1991, 4/280-282; Süleymanova, 2011, ss. 53-54).

Kadı Ebü'l-Hasen Ali b. Hasen b. Ali el-Miyânecî (ö. 471 /1079): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat'ta Kadı Ebû Tayyib et-Taberî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh ilmini tahsil etti. Miyânecî birçok âlimden de hadis dersi aldı. Şiire ek olarak, Arap edebiyatı ve kelam alanında da uzmandı. Hemedan kadılığı görevinde de bulunan Miyânecî camide sabah namazını kılarken şehit edildi. (es-Sem'ânî, 1988, 12/ 514; el-Hamevî, 1977, 5/2400; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, 1992, 1/230-231; Safedî, 2000, 20/193; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/255; İsnevî, 1407/1987, 2/215-216; İbnü'l-

Mülakkın, 1417/1997, ss. 454-455; Nesirov, 2003, s.215; Aliyeva, 2018, s. 155; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 34).

16. Nahcıvanlı Fakihler

Aras Nehri'nin kollarından Nahcıvan çayının sağ kıyısında kurulan ve bugün özerk bir cumhuriyet olan Nahcıvan, yüzyıllar boyunca Selçuklular, İldenizliler, Harzemşahlar, İlhanlılar, Timurlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safaviler ve Osmanlılar gibi çeşitli devletlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Şehirde XIII-XV. yüzyıllarda Nahcivânî nisbesiyle tanınan çok sayıda ilim adamı yaşamış, tarih, fıkıh, edebiyat, tıp gibi dallarda nice eserler telif edilmiştir. (Nahçıvan hakkında bkz. Minorsky, 1940-1988, 9/34-35; Karamanlı, 2006, 32/294-297).

Kadı Şehâbeddin Abdülkadir b. Mahmûd en-Nahcivânî (ö.664/1265): Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Kadı Şehâbeddin'in Nahcivânî nisbesinden Nahcıvan'lı olduğu muhtemelen Azerbaycan'dan Anadolu'ya geldiği görülmektedir. Kendisi Konya kadılarından olup Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Konya'da vefat etmiş ve Sarı Yakup Mezarlığına defnedilmiştir. Mezar taşı 16 Haziran 1928'de Konya Sarı Yakup Mezarlığından Mevlânâ Müzesi'ne nakledilmiş olup buradaki mezar taşındaki yazılara göre Anadolu Selçuklu devri âlimlerindendir. (Oral, 1949, s. 21)

17. Selmaslı Fakihler

Daha önceleri etrafında taştan bir sur bulunan, küçük ancak mamur ve gayet bereketli bir yerleşim mekânı olan Salmas günümüzde İran Azerbaycan'ında bir bölge olup Urmiye gölünün kuzeybatısında yer almaktadır. (Yılmaz, 2013, s. 52).

Sedidüddin Muhammed b. Hibetullah b. Abdullah es-Selmasî (ö.574 /1179): Şafiî fakihlerindendi. Zamanının ünlü âlimlerinden olup, Bağdat'ta İmadüddin Muhammed b. Yunus eş-Erbilî (ö. 608/1212) ve kardeşi Ebü'l-Feth Kemaleddin Musa b. Yunus (ö. 639/1241) en önemli öğrencileriydi. Selmâsî Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nde önce öğrencilik ardından müderris yardımcılığı (muîd) yaptı. Fetva da veren Selmâsi Bağdat'ta vefat etti. (İbn Hallikân, 1968-1972, 4/237; Zehebî, 1988, 21/103; Zehebî, 1424/2003, 12/545; Safedî, 2000, 5/104; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/23; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 323; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/18-19; Nesirov, 2003, s.245; Aliyeva, 2018, s. 98).

18. Sühreverdli Fakihler

Sühreverd; İran'ın kuzeybatısında, şimdiki Zencân şehri yakınlarında yer alan bir kasaba. (el-Hamevî, 1977, 3/289-290).

Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah es-Sühreverdî (ö. 539/1144): Şafiî fakihlerinden olup sûfî, fakih ve muhaddis Ebü'n-Necîb Abdülkāhir es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1167)kardeşi, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234) nin de babası idi. Bizzat Es'ad el-Mihenî'den fıkıh tahsil etti. Bağdat'ta Câmiu'l-kasr'da da vaaz eden ve iyi bir hatip olan Sühreverdî Şehrizor (Şehrezûr) kadılığı görevinde iken öldürüldü. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/122; Nesirov, 2003, s.250)

Ebu'n-Necîb es- Sühreverdî (ö. 563/1168): 490 (1097) yılı civarında Sühreverd'de doğdu. İlk tahsilini burada gerçekleştirdikten sonra İsfahan'a gidip devrin âlimlerinden Ebû Ali el-Haddâd'dan hadis öğrenimi gördü. Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî 507/1113 yılı'nda gittiği Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde Es'ad el-Mîhenî'den (ö. 523/1128) Şâfiî fıkhını, Gazzâlî 'nin kardeşi Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126)'den tasavvuf ilmini, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbâkī el-Ensârî, Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî ve Ali b. Nebhân (ö.511/1117) gibi âlimlerden de hadis ilmini öğrendi. Ayrıca fıkıh, usûlü fıkıh ve kelam ilmi ile ilgili çeşitli kitaplar okudu.

İbn Kādî Şühbe (ö. 851 / 1448), es-Sühreverdî hakkında şöyle demektedir:

"Mezhebin fıkhını yazıya dökenlerdendir. Fetva vermiş ve münazaralar yapmıştır. Nizamiye'de iki sene ders vermişti. Tefsir ilmine, fıkıh ve usulüne, İslâm dinin esaslarına çok iyi vâkıftı. Birçok insan, ondan çeşitli konularda ilim ahzetmiştir". (İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/11).

Ebu'n-Necîb es- Sühreverdî Nizamiye'deki eğitiminin ardından Gazzâlî'nin yaşadığına benzer bir deneyim geçirdi, halktan uzaklaşarak bir uzlet hayatı yaşadı. Bu tecrübenin neticesinde halkın arasına dönüp onlara vaaz ve nasihatlerde bulundu. Zamanla şöhreti yayılan Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî müritlerinin sayısı günden güne çoğalınca Bağdat'ın batı yakasında, Dicle nehri'nin hemen kenarında bir tekke (ribât) inşa etti ve bazı ihvânıyla beraber burada ikamet etti. Elde ettiği şöhret ve ilmî dirayeti devlet katında da dikkat çekince, 545/1150 yılında Nizâmiye Medresesi'ne başmüderris olarak atandı; burada hadis ve fıkıh dersleri verdi. 557/1162 yılında Kudüs'ü ziyaret amacıyla Şam'a doğru yola çıktı. Ancak Haçlı seferleri sebebiyle Kudüs'e girmesi mümkün olmadı. O da bir müddet daha Şam'da kalarak hadis dersleri verdi, halka vaaz ve nasihatlerde bulundu. Ebu'n-Necîb es- Sühreverdî 563/1168'de döndüğü Bağdat'ta 73 yaşında iken vefat etti ve kendisi için yapılan ribâta defnedildi. (İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/11; Öngören, 2010, 38/ 35-36; Rıhtım, 2013, s. 389)

Kaynaklarda verdiği fetvalardan ötürü Iraklılar'ın müftüsü unvanını alan Sühreverdî'nin halk arasına bazen sarık, bazen sûfî hırkası, bazen de ulemâ elbisesi ile çıktığı, müritlerine başta fıkıh ilmi olmak üzere zâhir ilimlerini öğrettiği, ayrıca onlara Ebû Nasr es-Serrâc'ın (ö.378/988) tasavvufa dair meşhur eseri *el-Lümâʿ* ile kendisinin yazdığı *Âdâbü'l-mürîdîn* gibi kitapları okuttuğu kaydedilmektedir. (es-Sem'ânî, 1988, 7/307; İbn Hallikân, 1968-1972, 3/204-205; Zehebî, 1988, 20/475-478; Safedî, 2000, 19/33; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/173-175; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/662; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/11-12; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 6/346; Ziriklî, 2002, 4/49; Nesirov, 2003, s.252; Öngören, 2010, 38/35-36; Ocak, 2017, ss. 204-205).

O'nun tasavvufa dair *Âdâbü'l-mürîdîn* adlı eseri ile *Şerhu'l-Esmâʾi'l-hüsnâ ve Şerhu baʿzi'l-elfâzi'l-müşkile fi'l-Mesâbîh* (*Garîbü'l-Mesâbîh*) adlı eserleri bulunmaktadır. Bu eserlerin yanısıra O'nun Şâfiî tabakatına dair *el-Musannef fi tabakâti 'ş-Şafiîyye* adlı bir eseri vardır. (bkz. Kâtip Çelebi, 1971, 1/43; 2/1101; Brockelmann, Suppl., 1/780; Bağdatlı, 1951-1955, 1/606-607; Ramazanov, 2014, ss. 7-11; Uludağ, 1988, 1/337) **.**

Ebû Muhammed Abdüllatif b. Abdulkahir es- Sühreverdî (ö. 613/1213): Şafiî fakihlerinden olup 534/1140 yılında Bağdat'ta doğdu. Ebü'n-Necîb Abdülkāhir es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1167) oğluydu. İlk fıkıh eğitimini babasından aldı, sonra da Horasan ve Mâverâünnehr'e giderek dönemin meşhur âlimlerinden okudu.

Ebû Muhammed es- Sühreverdî öğrenimini tamamladıktan sonra Bağdat'a döndü. Bağdat'ta babasının medresesinde dersler verdikten sonra Şam'a giderek Eyyubi hükümdarı Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193) ile birlikte Haçlılara karşı askeri seferlere katıldı. Sultan Selahaddin, Haçlılardan temizlenen tüm bölgelerin kadısı olarak onu atadı. O bu görevi yerine getirirken Akka'da ikamet etti. Bir süre bu görevi tamamladıktan sonra Bağdat'a dönen Ebû Muhammed es- Sühreverdî daha sonra da Erbil'e yerleşti ve vefatına kadar orada yaşadı. (Zehebî, 1424/2003, 13/242; Safedî, 2000,19/71; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 10/132-136, Nesirov, 2003, s.253).

19. Şirvanlı Fakihler

Kadim dönemlerde Albanya veya Arran'ın bir bölümünü oluşturan ve ahâli arasında Ahvan diye isimlendirilen Şirvân bölgesi ise güneyde Kura nehrinden başlayarak kuzeyde Derbent'e kadar uzanan toprakları içermekteydi. Günümüzde ise Şirvan bölgesi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları dâhilinde, batıda Gürcistan ve bugünkü Şeki, doğuda Hazar denizi ve Bakü şehirleri, güneyde Kür nehri, kuzeyde ise Kafkas dağları ve Bâbül-Ebvab (Derbend) ile çevrilmiş bir coğrafyayı içine almaktadır. (Mehmetov, 2006, s. 208).

VII. asrın ortalarında müslüman Araplar tarafından ele geçirilen Şirvân bölgesi, bir hanedanlık oluşturan valiler tarafından yönetilmiş ve bu Şirvanşahlar idaresi uzun süre bölgede hâkimiyetini devam ettirmiştir. Bu süreçte kurulan Şemâhî (Şemâhe, Şamahı) şehri de Şirvan'ın merkezi olmuştur. (Aliyeva, Selçuklular Devrinde Şırvan İlmi Muhiti ve Şirvanşahların Alimlerle Münasebeti, 2013, ss. 427-434; Aydın, Şirvan, 2010, ss.204-206).

Şirvân'da, Şemâhî'nin[5] yanısıra Derbent, Bakü[6] ve Şeki[7] gibi şehirler bulunmaktaydı. (Aydın, Şirvan, 2010, ss. 204-206)

Şirvan, Selçuklular devrinde Tebriz ve Gence ile birlikte önemli ilim ve medeniyet merkezi olmuştur. Bu bölgenin şehirlerinde yetişen âlimler de Şirvanî nisbesi ile anılmıştır. Nitekim Anadolu'da ve Azerbaycan'da Şirvânî nisbesiyle pek çok âlim ve sufi bulunmaktadır. (Aliyeva N. , Selçuklular Devrinde Şırvan İlmi Muhiti ve Şirvanşahların Alimlerle Münasebeti, 2013, s. 427).

Ebû Bekr Muhammed b. Aşir b. Ma'ruf eş-Şirvanî (ö. 539 /1145): Şafiî mezhebine mensup bir fakih ve muhaddis idi. Ebû Bekr eş-Şirvânî, Bağdat Nizamiye medresesinde İlkiya el-Herrâsî'den (ö. 504/1110) fıkıh tahsil etti. Ayrıca birçok âlimden hadis dersi aldı. *el-Ensâb* adlı eseriyle tanınan tarihçi Sem'ânî (ö. 562/1166) onun öğrencisi oldu. (Sem'ânî, 1988, 3/423, 8/92; el-Hamevî, 1977, 3/339; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, 1992, 1/226; es-Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/149; İsnevî, 1407/1987, 1/257-258; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 309; Nəsirov, 2011, s. 270-271; Aliyeva, 2018, s. 291; Aliyeva & Nematzade, 2015, s.39; Selimli, 2005, s. 125).

Ebû Halef Ivaz b. Ahmed eş-Şirvanî (ö. 550 /1155): Şafiî fakihlerinden olup hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Ebû Halef eş-Şirvanî'nin sadece ölüm tarihi bilinmektedir. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976,7/255; İsnevî, 1407/1987, 2/23; Nəsirov, 2011, s. 283-284).

Şafiî fakihi ve müfessir Abdullāh b. Yûsuf b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 438/1047)'nin *el-Muhtasar* adlı eserine yaptığı ve 544/1149 yılında tamamladığı şerhi *el-Mu'teber fi ta'lîli'l/mesâili'l-muhtasar* adıyla isimlendirmiştir. (Kâtip Çelebi, 1971, 2/1626).

Ebü'l-Fazl Şaban b. el-Hac el-Müezzin eş-Şirvanî (ö. 494 /1101): Şafiî fakihlerinden olup Taberistan'ın Âmül şehrinde Ebû Leylâ Bündâr b. Muhammed el-Basrî'den fıkıh tahsil etti. Nisabur'da Fatıma bint ed-Dekkâk (ö. 480/1087), Amül'de Ebû Bekir et-Taberî'den hadis öğrenimi gördü. Ebü'l-Fazl eş-Şirvanî öğrenimini tamamladıktan sonra memleketine döndü. Şirvan'da iken de medreselerde müderrislik yaptı. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/10-11; İsnevî, 1407/1987, 2/20; Nəsirov, 2011, ss. 283-284)

20. Tebrizli Fakihler

Tebriz, İran'ın kuzeybatısında yer alan Güney Azerbaycan'ın en büyük şehri olup 1055 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Selçuklular'dan sonra bir süre İldenizli Atabeyliğinin, daha sonra İlhanlılar'ın ve Celayirlilerin hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra önce Timurlular ve Kara Koyunlular'a daha sonra da Ak Koyunlular ile Safevi Devleti'ne başkentlik yapmıştır. Bilahare

[5] Arkolojik kazılar neticesinde ortaya çıkan Azerbaycan'ın antik yerleşim merkezlerindendir. Coğrafî açıdan Azerbaycan'ın kuzeyi ile güneyi arasında yer alan kervan yollarının güzergâhı üzerinde kurulmuştur. Devrin en mühim zanaatkârlık ve ticaret merkezlerinden biri olup, birkaç yüzyıl Şirvanşahlar devletine başkentlik yapmıştır. (Nəsirov, 2011, s. 66).

[6] X. asır İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Bâkû, Bâkuh ve Bâkûye olarak adlandırılan şehir, Hazar denizinin batı sahilinde yer almakta olup Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başşehridir. (Dursun, 1991, ss. 550-551).

[7] Şeki, Azerbaycan'ın kadim şehirlerinden/vilayetlerinden biridir. Kiş çayının Eğri çayına döküldüğü yerde, günümüzdeki Karadağ'a yakın bir yerde bulunduğu tahmin edilmektedir. (Aydın, Şeki, 2010, ss. 489-491).

Osmanlı hâkimiyetine de geçen şehir 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla İran'a bırakılmıştır. (Yılmaz, 2013, s. 40; Bilgili, 2011, 40/219).

Alâeddin el-Konevî et-Tebrizî (ö. 729/1329): Ailesi aslen Tebriz'li olup 668/1270'de Konya'da dünyaya geldi. Alâeddin el-Konevî ilköğrenimini burada yaptıktan sonra 693 (1294) senesinin başlarında Dımaşk'a (Şam) giderek tahsiline devam etti. Burada İkbâliye Medresesi ve Emeviyye Camii'nde ders verdi. 700/1300 senesinde gittiği Kahire'de dönemin ünlü âlimlerinden hadis okudu. Konevî ilmî otoritesi ve şöhreti yayılınca 710/1310'da Kahire'de bulunan Saîdü's-suadâ hankâhı meşihatına (yöneticiliğine) getirildi. Tolunoğlu Camii ve Şerîfiyye Medresesi'nde ders verdi. 727/1327'de de Dımaşk'a kādılkudât olarak atandı ve kendisine "meşîhatü'ş-şüyûh" (ulemâ reisliği) payesi verildi. Alâeddin el-Konevî burada iken vefat etti ve Şam'daki Cebelikāsiyûn Kabristanı'na defnedildi.

Kaynaklarda Konevî'nin tefsir ve fıkıh başta olmak üzere usûl, kelâm ve tasavvuf ilimlerinde, Arap dili ve edebiyatında çok yönlü bir bilgisinin olduğu, tasavvuf âdâb ve erkânı konusunda ise otorite sayıldığı belirtilmiştir.

Konevî'den ders alan öğrencileri arasında kendisinden övgüyle bahseden Bahâeddin İbn Akīl (ö. 769/1367), Şafiî fakihi Cemâleddin el-İsnevî (ö. 772/1370), Hanefî fakihi ve hadis âlimi İbn Balabân (ö. 739/1339), Mâlikî fakihi ve muhaddis İbn Merzûk el-Hatîb (ö. 781/1379), Tarihçi, muhaddis ve Şâfiî fakihlerinden Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ile Zehebî (ö. 748/1348) gibi tanınmış âlimler bulunmaktadır. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/173-175; İsnevî, 1407/1987, 2/170-172; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/271-273; İbn Hacer, 1392/1972, 3/24-28; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 8/158-159; Nesirov, 2003, ss.334-335; Özcan, 2002, 26/163-164).

O'nun tasavvufa dair *Hüsnü't-tasarruf fî şerhi't-taʿarruf* adlı yazma eserinin yanısıra fıkha dair Abdülgaffâr b. Abdülkerîm el-Kazvînî'nin (ö. 665/1266) Şâfiî fıkhına ilişkin *el-Hâvî fi'l-fürûʿ (el-Hâvî fi'l-fetâvî)* adlı eserine yaptığı muhtasar bir şerhi (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2322, 2323, 2324, Turhan Vâlide Sultan, nr. 113), Ebû Abdullah el-Halîmî'nin (ö. 403/1012) inanç esasları, bazı fıkıh konuları ve ahlâk kaidelerine ilişkin eseri olan *el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân* adlı eserinin *el-İbtihâc Muhtasarü'l-Minhâc* adlı ihtisarı (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1268; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1559) vardır.

Ayrıca kaynaklarda Şafiî fakihlerinden olan Konevî'nin usûl ilmine dair *eş-Şâfî* adlı bir eser ile *el-İʿlâm fî hayâti'l-enbiyâʾ ʿaleyhimü's-salâtü ve's-selâm* isimli peygamberlerin kabir hayatını konu edinen bir kitabı, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Meʿâlim* adlı eserinin muhtasarı olan bir eseri olduğu zikredilmektedir. (Kâtip Çelebi, 1971, 1/411, 420, 625, 2/1726, 1871-1872; Brockelmann, GAL., 1/360, 679, 2/101; Özcan, 2002, 26/164).

Ebû Abdullah Muhammed b. Humârtekin b. Abdullah et-Tebrizî (ö. 566 /1171): Kendisi Şafiî fakihlerinden olup Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)'den Arap dili ve edebiyatı, el-Kelvezânî (ö. 510/1116) ve Ebü'l-hayr Mübarek b. el-Hüseyin b. Ahmed el-Gassal'dan hadis dersi aldı. Ömer el-Kureşî, Ahmed b. Yahya b. Hibetullah, Ahmed b. Ahmed el-Bendenicî ve Abdullatif b. Yusuf gibi âlimler onun öğrencileri arasındaydı. Ebû Abdullah et-Tebrizî öldüğünde 80 yaşının üzerindeydi. (Zehebî, 1424/2003, 12/354; Nesirov, 2003, s.313).

Ebû Muhammed Şemsüddîn Abdülhamîd b. Îsâ el-Hüsrevşâhî (ö. 652/1254): 580 (1184) yılında Tebriz'in Hüsrevşâh köyünde doğdu. Hüsrevşâhî ömrünün büyük bir kısmını Şam ve Mısır'da geçirdi. Fahreddin er-Râzî'nin öğrencilerinden olup kendisinden kelâm ve usûl-i fıkıh okudu; öğretim faaliyetlerinde hocasına yardımcılık yaptı. Kaynaklarda Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin fıkıh ilmine dair *el-Mühezzeb* adlı eserini ihtisar ettiği, usûl konusunda dersler verdiği kaydedilmektedir. Hüsrevşâhî Dımaşk'ta vefat etti ve buradaki Kāsiyûn tepesine defnedildi. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/161-162; İsnevî, 1407/1987, 1/242-243; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/108, 171, 190, 218; Ziriklî, 2002, 3/288; Nesirov, 2003, s.323-324; Durusoy, 1999, 19/58-59).

Beşîr b. Hâmid b. Süleyman et-Tebrîzî (ö. 646/1248): Şafiî fakihlerinden olup, tefsir, kırâat ve tasavvuf ilimlerinde de son derece mütehassıs idi. Cafer bin Ebû Talib'in soyundan gelmekte olup 570 (1174) yılında Erdebil'de doğdu. Beşîr b. Hâmid b. Süleyman et-Tebrîzî, Tebriz'de büyüdü, bu şehrin medreselerinde ilim tahsil etti. Birçok âlimden hadis ilmini tahsil etti. Bağdat'ta Ebü'l-Kasım b. Fadlan ve Yahya b. al-Rabi'den fıkıh öğrendi. Şafiî mezhebinin fıkıh ve usulde önde gelen âlimlerinden oldu. Nitekim Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde muid (asistan) olarak ders verdi. Mekke'de iken vefat etti. (Zehebî, 1424/2003, 14/543; Zehebî, 1988, 16/425; Safedî, 2000, 10/101; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/133-134; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s.443; Ziriklî, 2002, 2/56; Süleymanova, 2011, s. 52).

Merzübânî'nin (ö. 384/994) *el-Muḳtebes fî aḫbâri'n-nüḥât ve'l-üdebâʾ ve'ş-şuʿarâʾ ve'l-ʿulemâʾ* adlı 18 ciltlik biyografik eserini dört cüz halinde özetlediği *Şihâbü'l-kabes min Kitâbi'l-Muktebes* adlı eseri ile *"et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'an"* ve "*Ehâsinü'l-kelâm ve mehâsinü'l-kirâm"* adlı eserleri vardır. (Kâtip Çelebi, 1971, 1/593, 794; (Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn*, 1971-1972, 1/15; Nesirov, 2003, ss.328-329).

Emînüddin Muzaffer b. Muhammed el-Vârânî et-Tebrîzî (ö. 621/1224): 558/1163 senesinde Tebriz'de doğdu. Kendi döneminde, Mısır'da fıkıh ve usûl ilminde önde gelen âlimlerdendi. el-Vârânî Musul ve Bağdat'ta ilim tahsil etti. Bağdat'taki Nizamiye medresesinde öğretmenlik yaptı, sonra Kahire'ye geçerek Nâsıriye medresesinde ders verdi. Bilahare önce Irak'a ardından Şirâz'a giden el-Vârânî burada iken vefat etti. (Zehebî, 1424/2003, 16/683; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/373; İsnevî, 1407/1987, 1/151-152; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/91-92; Ziriklî, 2002, 7/257-258; Nesirov, 2003, s.351; Bedirhan, 2014, s. 208; Süleymanova, 2011, s. 66)

el-Vârânî**'**nin eserleri arasında Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Şâfiî fıkhına dair *"el-Veciz"* isimli eserine ait bir muhtasarı, 3 ciltlik *Sibtu'l-fevâid,* 2 ciltlik *Simtu'l ferâid* adlı eserleri *ve* Fahreddin er-Râzi'nin *el-Mahsûl fi usûli'l-fikh* eserinin şerhi olan *Tenkīhu'l-Mahsûl:* (TSMK, III. Ahmed, nr. 1249) adlı eseri bulunmaktadır. (Kâtip Çelebi, 1971, 1/35, 67, 676, 794, 2/1002, 1616; Brockelmann, *GAL*, 1/493; Selimli, 2005, s.127).

Kemâleddin Ebû Muhammed b. İmâdüddin et- Tebrizî (ö. 628 /1230): Birçok âlim ve kadı onun neslinden geldi. Zamanının büyük âlimlerinden ve tanınmış fakihlerindendi. Kemâleddin et- Tebrizî Azerbaycan Atabeyleri döneminde Merâga şehrinin kadısı ve bu şehirdeki el-Atabakiyye medresesinin hocası idi. Vefatından kısa bir süre önce Irak'ın Erbil kentine gitti ve burada iken vefat etti. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 4/234; Nesirov, 2003, s.367; Süleymanova, 2011, ss. 69-70).

21. Tiflisli Fakihler

İslam coğrafyacılarının çoğu eserlerinde Arran'ın şehirlerinden ve Azerbeycan'ın kadim beldelerinden biri olduğu belirtilen ve günümüzde Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis; Gürcistan'ın doğu tarafında Kür ırmağının dağlar arasında açtığı dik ve dar yamaçlı vadide, ırmağın iki yakasında yer almaktadır. (Aydın, Tiflis, 2012, s. 150)

Kemâlüddin Ömer b. Bündâr et-Tiflisî (ö.672/1273): Şafiî fakihlerinden olup 601/1205 senesinde Tiflis'te doğdu. Tiflisî özellikle fıkıh usulü ve münazara ilminde öne çıktı. Vekâleten Dımaşk Kadılığı görevinde bulundu. Kendisi Ebü'l-Müneccî b. Ellettiî'den (ö.635/1237-38) hadis dersi aldı, İbnü's-Salâh Şehrezûrî (ö. 643/1245)'nin ilim meclislerinde bulundu. Moğolların Şam'ı ele geçirmesiyle (654/1256), Hülagu tarafından Bilâdüşşam'daki bütün şehirlerle birlikte Mardin, Meyyâfârikīn ve Musul kadısı olarak atandı. Ayrıca bu şehirlerdeki tüm vakıfların idaresi de kendisine verildi. Tiflisî Şam'daki görevinden ayrıldıktan sonra da Halep'e gitti ve Moğollar tarafından Halep kadılığına getirildi. Ancak kısa bir süre sonra bu görevden de azledilen ve buradan Mısır'a geçen Tiflisî Kahire'ye yerleşerek, zamanının çoğunu Âdiliyye medresesinde tedrisat ve ilmî mütalaalarla geçirdi. Meşhur hadis âlimi Nevevî (ö. 676/1277) kendisinden fıkıh usûlü dersi aldı. Tiflisî Kahire'de vefat etti ve Karâfe Kabristanına defnedildi. (Zehebî, 1424/2003, 15/246; Safedî,

2000, 22/272-273; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/309-310 İsnevî, 1407/1987, 1/317-318;; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/905; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 371; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/143; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 7/589; Selimli, 2005, s. 133; Nesirov, 2003, s. 133; İpek, İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis, 2017, ss. 83-85).

22. Urmiyeli Fakihler

Urmiye; Deryâçe-i Urûmiye adlı aynı isimli gölün batı kıyısına çok yakın bir yerde bulunan, (Rûmiye/Urûmiye) olarak da adlandırılan bir şehirdir. İslâm coğrafyacıları bu şehri Merâga ve Erdebil'den sonra Azerbaycan'ın üçüncü büyük şehri olarak niteler. Urmiye ve ertafı XI. asrın ortalarında Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanmış, XII. yüzyılın son çeyreğinde ise Selçuklu hâkimiyetinin zayıflamasıyla önce Azerbaycan Atabegleri'nin daha sonra sırasıyla Harzemşahlılar, İlhanlılar, Çobanoğulları, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlıların hâkimiyetine girmiştir. Urmiye İran'da hüküm süren Avşar Hanedânı'nın kurucusu Nâdir Şah'ın (ö. 1160/1747) İran'ın siyasî birliğini tesis etmesini müteakip İran'a bağlanmıştır. Tarihte bu şehre mensup, Urmevî ya da Urmî nisbesiyle bilinen birçok şahsiyet bulunmaktadır. (Özgüdenli, Urmiye, 2012, 42/179-180.)

Safiyyüddin el-Urmevî el-Hindî (ö. 715/1315): Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihi olup 644/1244'te Hindistan'da doğdu. Önceleri babası Azerbaycan'ın Urmiye şehrinden Hindistan'a göç etmişti. Safiyyüddin el-Urmevî ilköğrenimini dedesinin yanında tamamlayıp kendisinden fıkıh dersleri aldı. Tahsil için Yemen'e gitti. Hac görevini ifa ettikten sonra önce Mısır'a sonra da Anadolu'ya geldi. 11 sene Konya'da, 5 sene Sivas'ta ve 1 sene de Kayseri'de kaldı.

Safiyyüddin el-Urmevî Konya'da iken hemşerisi Kadı Sirâceddin el-Urmevî'den aklî ve naklî ilimleri tahsil etti. Kendisinden fıkıh ve usul dersleri de alan Hindî daha sonra Konya'da Penbefuruşan (Pamukçular) medresesinde müderrislik yaptı. 685/1286'da Konya'dan ayrılıp Şam'a gitti ve oraya yerleşti. Burada reîsülulemâ olarak çeşitli medreselerde usûl, fıkıh ve kelâm dersleri okuttu pek çok öğrenci yetiştirdi. 715/1315'te orada vefat etti. Kabri Sûfiye Mezarlığı'ndadır. (Safedî, 2000, 3/197; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 9/163; İsnevî, 1407/1987, 2/302; İbn Hacer, 1392/1972, 5/262; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 8/68; Nuaymî, 1410/1990, 1/98, 184, 202, 266; Turan, 2014, s. 556; Çelebi, 1988, 18/66; Çağrıcı, el-Urmevî, Sirâceddin, 2009, 37/263; Nesirov, 2003, s. 176) .

O'nun kelam'a dair eserlerinin yanısıra iki cilt halinde tahkikli olarak neşredilen *el-Fâ'ik fî usûli'l-fıkh* (thk. Muhammed Mahmud Hasan Nassar, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.) adlı eseri ile Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) el- *Mahsûl fî ʿilmi ʿusûli'l-fıkh* adlı eserinin şerhi *olan ve* 10 cilt halinde neşredilen *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl*. (thk. Sâlih b. Süleyman el-Yusuf - Sa'd b. Sâlim es-Süveyh, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999/1419.) adlı eserleri vardır. (Brockelmann, *GAL,* 2/141; *Suppl.,* 2/143; *Keşfü'z-zunûn,* I/873; 2/1217,1991; *Hediyyetü'l-ʿârifîn,*2/143).

Sirâcüddîn el- Urmevî (ö. 682/1283): 594/1198'de Urmiye'de doğdu, Şâfiî fakihi ve mantıkçı olarak meşhur oldu. Sirâcüddîn el- Urmevî ömrünün büyük bir kısmını Eyyûbiler dönemi Kahire'sinde geçirdi. 655/1257 yılında Anadolu Selçuklularına başkentlik yapan Konya'ya gelerek vefat edene kadar burada "baş kadı" olarak vazife yaptı.

Sirâcüddîn el- Urmevî çocukluk yıllarında Şafiî medreselerinde okutulan klasik usûl-i fıkıh derslerine devam etti. Bilhassa kadim Yunan ve İran'a dair Arapça'ya çevrilmiş felsefî eserler bilahare onun kelamî ilimlere yönelmesine neden oldu. Tıpkı muasırları gibi ilk tahsilini kendi doğduğu coğrafyada aldıktan sonra döneminin önemli ilim ve kültür merkezleri konumundaki Şam, Musul ve Mısır'da ilmî faaliyetlerine devam etti. Sirâcüddîn el- Urmevî ömrünün son 26 yılını ise Türkiye Selçuklularının payitahtı olan Konya'da geçirdi. Burada önce kadı, sonra da kādılkudât oldu; müderrislik yaptı. (Çağrıcı, el-Urmevî, Sirâceddin, 2009, 37/262).

Selçuklu devrinin önemli vakanüvislerinden olan Aksarayî onu: *"İlimde ve fazilette engin bir deniz, şeriat semasının güneşi, hakikat ve tarikat okyanusunun merkezi; aklî ve nakli bilimlerde cihan âlimlerini geride bırakan"* bir şahıs olarak methetmektedir. Ayrıca kendisinin de içerisinde bulunduğu dönemin memleket kadılarının (kuzât-ı memâlik) da her birinin birer müçtehid olduğunu, çeşitli ilim dallarında, hakikatlerin derinliklerinde ve şer'î kurallarda yüksek derece ve makamlara eriştiklerini ifade etmektedir. (Aksarayî, 2000, s. 69, 93-94).

Niğdeli Kadı Ahmed'e göre de Sirâceddin-i Urmevî kadıların kadısı, muhakkiklerin sultanı, sonrakilerin Şâfiî'si ve Dârü'l-mülk Konya'nın hâkimidir. (Ertuğrul, 2009, s. 401) .

Eflâkî onu, "aklî ve naklî bilimlerde ikinci bir İmam Şafiî" olarak överek ilmî otoritesini ortaya koymaktadır. (Eflaki, 1973, I, 390)

Çağdaşı Mevlânâ vefat edince bizzat cenaze namazını kıldıran Sirâceddin el-Urmevî'nin kendisi de Konya'da vefat etti. Cenazesi birçok Selçuklu meşhurunun kabirlerinin bulunduğu Konya Musalla Mezarlığı'na defnedildi. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/371; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/202; Ziriklî, 2002,7/166; Çağrıcı, el-Urmevî, Sirâceddin, 2009, 37/262)

Sirâcüddîn el- Urmevî mantıktan fıkha, kelâmdan felsefeye ve tefsirden şiire birçok alanda önemli eserler bıraktı. O'nun fıkha dair başlıca eserleri şunlardır: [8]

et-Tahrîr ve't-takrîr fi şerhi'l-Vecîz. Şâfiî fıkhıyla ilgili Gazzâlî'ye ait (ö. 505/1111) *el-Vecîz* adlı muhtasar eserin şerhidir. (Konya Yusuf Ağa Ktp. nr. 5395)

et-Tahsîl mine'l-Mahsûl. Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *"el-Mahsûl fî ʿilmi ʿusûli'l-fikh"* isimli eserinin muhtasarıdır. Eser, Abdülhamîd Ali Ebû Züneyd'in tahkikiyle geniş bir mukaddime ile beraber iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. (Beyrut 1408/1988). [9]

Şafiî usulcülerden Bedreddin Muhammed b. Es'ad et-Tüsterî (ö. 732/1332?) *"Hallü ʿukadi't-Tahsîl"*[10] ismiyle eseri şerh etmiştir. Urmevî'nin bu eseri o kadar meşhur olmuştur ki, bazı biyografi yazarları kendisini kısaca *"Tahsîl'in yazarı (sâhibü't-Tahsîl)"* diye anmaktadır. (İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/202; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 8/68).

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de *et-Tahsîl* hakkında *"O meşhur ve elden ele dolaşan bir kitaptır."* şeklinde bir kayıt düşmektedir. (Kâtip Çelebi, 1971, II, 1615) Bu da *et-Tahsîl*'in kendi döneminde ilmi muhitçe bilinen, üzerine mütalaa edilen ve pek çok çalışmaya konu edilen bir eser olduğunu göstermektedir. Esere ilişkin "Bir Fıkıh Usulü Eseri Olarak Urmevî'nin et-Tahsîl Mine'l-Mahsûl'ü Üzerine Bazı Değerlendirmeler" adlı bir sempozyum bildirisi de sunulmuştur. (Çiftci, 2017, ss. 65-72)

Tehzîbü'n-Nüket. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *Kitâbü'n-Nüket* adlı eserinden yararlanılarak yazılmıştır. *en-Nüket fi'l-mesâ'ili'l-hilâfiyye fi'l-fıkh* ismiyle de anılan eserde (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3721/3, vr. 111-128) Ebû Hanîfe ile Şâfiî arasındaki ihtilâflı beş mesele cedel ve hilâf metoduyla müzakere edilmiştir.

Risâle fi emsileti't-ta'arruz fi usûli'l-fıkh. Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'da söz ettiği (Kâtip Çelebi, 1971: I/848) bir fıkıh usulü niteliğinde çeşitli problemleri ele alan eserin tamamı günümüze intikal edememiştir. (Urmevî, 1408/1988, 1/62)

---

[8] Eserleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/61, 95, 261, 902; 2/1717, 2002; Brockelmann, *GAL*, 1/614; *Suppl.*, 1/ 838, 848-849; Urmevî, 1408/1988, Muhakkikin mukaddimesi, 1/50-62; Akkanat, 2008, 3/18-22.

[9] Eserin yazmaları için bkz. Süleymaniye Ktp, Yeni Cami, nr. 309, Fatih, nr. 1246; Carullah, nr. 444; Atıf Efendi Ktp, Atıf Efendi, nr. 658.

[10] Eserin yazmaları için bkz. Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, nr. 515, Esad Ef., nr. 3804, Fatih, nr. 1246; Damad İbrahim, nr. 436, Yeni Cami, nr.309; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1848.

Es'iletu'l-Kadı Sirâcüddîn. Kâtip Çelebi'nin ve Bağdatlı İsmail Paşa'nın zikrettiği eser; (Kâtip Çelebi, 1971, I, 92; Bağdatlı, Hediyyetü'l-ârifîn, 1951-1955,2/406) *et-Tahsîl*'de geçen kimi konular üzerine yazılmış bir risaledir. Urmevî'nin *Tahsil* adlı eserini tahkik eden Ebû Zeyd, bu risâlenin Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bir el yazmasının olduğunu ve incelediğini belirtmektedir. (Urmevî, 1408/1988,1/64).

Şâfiî mezhebine mensup fakih ve usulcü Şemsüddin Muhammed b. Yusuf el-Cezerî (ö. 711/1311) bu eser üzerine bir şerh yazmıştır. (Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 9/275; İsnevî, 1407/1987, 1/185-186; İbn Hacer, 1392/1972, 6/71-72; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 8/76-77; Durmuş, 2010, s. 698).

Kadı İzzeddin Muhammed b. Ahmed b. Mahmud er-Râzî el-Urmevî (ö.654/1256): Selçuklu devletinin tanınmış kadılarından, büyük âlim ve vezirlik makamına kadar yükselen emirlerindendir. Kadı İzzeddin el-Urmevî'nin kaynaklarda hayatı hakkında yeterli malumat yoktur.

Muhtemelen doğum yeri olan Rey şehrine nisbetle Râzî nisbesiyle anılmaktadır. Aslen Urmiye'lidir. Kadı İzzeddin el-Urmevî'nin Anadolu'ya ne vakit geldiği hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Lakin Kadı İzzeddin; Üç kardeşin (Sultan II. İzzeddin, IV. Rükneddin ve II. Alâeddin) ortak saltanat sürdüğü çalkantılı dönemde (1249-1266) Konya ve Sivas'taki kadılık görevinin yanı sıra atabeglik, elçilik, işrâf-ı memâlik ve vezirlik gibi kritik görevler üstlendi. Ayrıca Celâleddin Karatay'ın, Kayseri'nin Bünyan ilçesi'ne bağlı İlbaşı (Zamantı) köyü sınırları dâhilinde bulunan Kervansaray'ın 1 Zilhicce 643/19 Nisan 1246 tarihli vakfiyesinde Kadı İzzeddin *"İmam, âlim, kadıların meliki, İslâm'ın hücceti, dinin ışığı, âdil hâkim, Irak'ın müftüsü"* şeklinde bahsedilmektedir.

Kendisi Konya'da Mâristân-ı Atîk adıyla bilinen darüşşifa (hastane), cami ve medrese gibi müesseselerin açılmasına vesile olmuş, bunları vakıflara bağlayarak toplumun hizmetine sunmuştur. Moğolların Anadolu'yu istila ettiği süreçte vezirlik vazifesinde bulunan Kadı İzzeddin, Selçuklu devletinin ve halkının âli menfaatlerini her şeyin üstünde tutmuş, Moğol tahakkümüne karşı yıllarca mücadele etmiş ve bu mücadelenin de sembol isimlerinden biri olmuştur. Nitekim 654 (1256) senesinde Kadı İzzeddin el-Urmevî Anadolu'nun istiklali için Moğollara karşı yapılan Sultanhanı Savaşı'nda da şehit düşmüştür. Ölümünden sonra bugün Konya İmam-Hatip Lisesi bahçesi içerisinde bulunan kendisine ait cami ve medresenin bahçesine defnedilmiştir. (İbn Bîbî, 1996, 2/122, 131, 133, 142; İbnü'l-Fuvatî, 1416, 1/174; Aksarayî, 2000, ss. 31-32; Şahin, 2007, ss. 101-116; Turan, 2014, s. 462, 467, 471-472, 475, 477, 480; Nəsirov, 2011, s. 462, 467, 471-472, 475, 477, 480).

Tâceddin el-Urmevî (ö. 653/1255): 570 (1174-75) yılı civarında Urmiye'de doğdu ve ilköğrenimini burada tamamladı. Şafiî fakihlerinden olan Tâceddin el-Urmevî Fahreddin er-Râzî'nin önde gelen talebelerindendi. Bağdat'a yerleşerek İkbâliyye/Şerefiyye medresesinde ders verdi. Yaklaşık 25 yıl müderrislik yaptı, Bağdat'ta iken vefat eden Tâceddin el-Urmevî ilk dönem mutasavvıflarından Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) kabrinin olduğu Şûnîziyye Mezarlığı'na defnedildi.

Urmevî'nin günümüze ulaşan tek eseri, Râzî'nin fıkıh usulüne dair *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh* adlı eserinin şerhi *olan el-Hâsıl mine'l-Mahsûl* adlı eseridir.

Eser 2 cilt halinde neşredilmiştir. (Tâceddin el-Urmevî, *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl fî usûli'l-fıkh,* I-II, nşr. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî, Bingazi: Câmiatü Karyunus, 1994)

Kendisinden sonraki birçok esere de kaynaklık eden bu eseri temel alan birçok çalışma da yapılmıştır. (es-Sem'ânî, 1988. 6/596; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, 1992, 2/558; Zehebî, 1424/2003,51/72-73; Zehebî, 1988, 20/475-478; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/173-175; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/11-12; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 6/346; Nesirov, 2003, ss.396-397; Süleymanova, 2011, ss. 81-82; Başoğlu, 2012, 42/178-179).

Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyn b. Ömer el-Urmevî (ö. 537/1142): Şafiî fakihlerinden olan Ebû Bekr el-Urmevî 465 (1073)'te Bağdat'a gelerek Nizamiye Medresesi'nde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh dersi aldı. Ebü'l-Hüseyn b. Mühtedi Billah el-Haşimî ve Ebü'l-Hüseyn b. en-Nakûr'dan hadis ilmini öğrendi. Öğrenimini tamamladıktan sonra Bağdat'ta kaldı ve orada medreselerde müderrislik yaptı. Bağdat'ta iken vefat eden Ebû Bekr el-Urmevî Bağdat'ın batı yakasında Kerh mahallesi mezarlığına defnedildi. (es-Sem'ânî, 1988, 1/174; Zehebî, 1424/2003, 11/676; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/98; İsnevî, 1407/1987, 1/62; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/605; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/20; Nesirov, 2003, s.387; Aliyeva, 2018, ss. 152-153; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 33)

Muhammed b. Ömer b. Yusuf el- Urmevî (ö. 547/1152): Şafiî muhaddis ve fakihlerinden olup 459 (1066-1067) yılında doğdu ve daha çocuk yaşta ailesiyle birlikte Bağdat'a taşındı. Muhammed b. Ömer b. Yusuf el- Urmevî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'den fıkıh ilmini öğrendi. Dönemin birçok âliminden hadis dersi aldı. el-Akul [11] şehrinde kadılık görevinde bulundu. Uzun bir hayat yaşadı ve 85 yaşında iken öldü. Kendisi Bağdat'ta adıyla anılan türbesinde medfundur. (el-Hamevî, 1977, 1/159; es-Sem'ânî, 1988, 1/174; İbnü'l-Fuvatî, 1416, 2/ 551; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 15/34-35; İsnevî, 1407/1987, 1/64; İbnü'l-İmâd, 1406-1416/1986-1995, 6/209; Aliyeva, 2018, ss. 152-153; Aliyeva & Nematzade, 2015, s. 34; Nesirov, 2003, ss.394-395; Selimli, 2005, ss. 118-119).

Ebü'l-Ganâim Gânim b. Hüseyn el-Mûşeyli el-Urmevî (ö. 525/1131): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde Ebû İshâk eş-Şîrâzî 'den fıkıh okudu. Ebü'l-Ganâim el-Urmevî eğitimini tamamladıktan sonra Nişabur'a gitti İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'den kelam ilmini tahsil etti. İlmi münazaralarda sıklıkla yer aldı. Fıkıh'taki derin bilgisi ile tanındı. 525/1131 yılında Urmiye'de vefat etti. (es-Sem'ânî, 1988, 12/480; Zehebî, 1424/2003, 11/435; İsnevî, 1407/1987, 1/60; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/574; Nesirov, 2003, s.398; Süleymanova, 2011, s. 60; Selimli, 2005, s. 113-114).

Ebü't-Tayyib Nuaym b. Müsâfir b. Ca'fer el-Urmevî (ö. 460 /1068'ten sonra): Kendi döneminde Azerbaycan'ın Ürmiye şehrinin kadısıydı. Ebü't-Tayyib el-Urmevî Bağdat'a gelmiş ve burada iken Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ömer b. Ahmed b. Şâhin'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden Ebü'l- Fityân Ömer b. Abdülkerim er-Revvâsi ed-Dihistanî Ürmiye'de hadis dinlemiştir. Vefatı hicri 460'tan sonradır. (es-Sem'ânî, 1988, 1/175; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 188).

23. Üşnühlü Fakihler

Urmiye'nin güneyinde yer alan Uşnu (Uşnuye/Uşnuh/Üşnüh), Azerbaycan'ın antik kentlerinden biridir. Günümüzde İran-Türkiye-Irak sınırlarının birleştiği noktada yer alan şehir, tarihte ilim ve medeniyette iz bırakmış mümtaz şahsiyetlerin yetiştiği bir menba olmuştur. (Əliyeva, Azərbaycanda İslam Mədəniyyəti (Vıı-Xıı Əsrin Əvvəlləri), 2017, s. 322) .

Ebü'l-Abbas Ahmed b. Musa b. Cevseyn Üşnühî (ö. 515/1122): Şafiî fakihlerinden olup 450 (1058) yılında doğdu. Ebü'l-Abbas Üşnühî bilahare Bağdat'a yerleşti ve burada yaşadı. Ebû Sa'd el-Mütevelliden Şafiî fıkhını tahsil etti. Birçok âlimden de hadis ilmini öğrendi. (Zehebî, 1424/2003, 11/231; Safedî, 2000, 8/129; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/66; İsnevî, 1407/1987, 1/58; Nesirov, 2003, ss.420-421).

Ebü'l-Fazl Abdülaziz b. Ali el- Üşnühî (ö. 550/1155): Üşnüh'te doğdu. Bağdat'ta Ebû İshak eş-Şirâzî'den fıkıh ilmini tahsil etti. İlim tahsili için çeşitli seyahatlerde bulundu. Ebü'l-Fazl el- Üşnühî dönemin birçok âliminden hadis dersleri aldı. Bilahare Bağdat'a döndü, kısa bir müddet burada ikamet ettikten sonra memleketi Azerbaycan'a gitti. Orada zamanını ders okutmakla ve araştırma yapmakla geçirdi. Ebü'l-Fazl el- Üşnühî yaşadığı dönemde Şâfii mezhebinin en bilgili

[11] Dicle sahilinde, Bağdat'a 15 fersah uzaklıkta bir şehir.

fakihlerinden olup memleketinde vefat ettti. (İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, 1992, 1/550; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/171; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/ 541; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 113; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 1/286; Süleymanova, 2011, s. 58).

O'nun feraize dair *el-Kifâye* adı ile de bilinen *el-Ferâizu'l-Üşnühiyye* adlı bir eseri olup, Zeynuddin b. Abdulaziz en-Nahcivânî tarafından (983/1575) yılında istinsah edilmiştir. (Konya Bölge Yazmaları Ktp., nr. 18, vr. 1b-28b) Söz konusu eser, İbn Kādî Şühbe (ö. 874/1470) tarafından el-Mevâhibü's-seniyye (et-Tuḥfetü'l-behiyye) fî şerhi'l-Üşnühiyye (el-Envârü'l-behiyye fî şerhi Ferâʾizi'l-Üşnühiyye) adıyla şerhedilmiştir. (Brockelmann, GAL, 1/489, Suppl, 1/674; Ramazanov, 2014, ss. 79-80; Nesirov, 2003, ss.419-420; Selimli, 2005, s. 120).

24. Zencanlı Fakihler

Günümüzde İran'ın kuzeyinde Hamedan, Kazvîn, Azerbaycan ve Gîlân arasında yer alan Zencan; tarih boyunca İran'a hâkim olan tüm medeniyetlere beşiklik etmiştir. Ortaçağ'da Emevîler, Abbasîler, Tahirîler ve Samanîler, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler bölgeye hâkim olmuştur. (Özaydın, Zencan, 2013, 44/251-253; Merçil, 1940-1988, 13/522.) Ortaçağ yazarları Zencan'ın bir Azerbaycan şehri olduğunu ve ülkenin güneyinin bu eyaletle sona erdiğini, çok sayıda ilim adamının buraya nisbet edildiğini belirtmişlerdir. (Yılmaz, 2013, ss.53-54).

Ahmed b. Sa'd b. Mehdî b. Abdüssamed el-Usmânî ez-Zencânî (ö. VI./XII. yüzyıl): XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın ilk yarısında Sultan I. Alâeddin Keykubad zamanında yaşamıştır. Ahmed b. Sa'd ez-Zencânî döneme tekabül eden Moğol istilasının yaratmış olduğu büyük acılar sonucunda yaşadığı Zencan bölgesinden ayrılıp önce Ermenistan'a daha sonrasında oradan da ayrılarak ailesiyle birlikte Anadolu'ya yerleşmiş ve Anadolu'da ilim ve kültürün yükselmesinde öncü rol oynamıştır. (Bedirhan & Öztop, XI. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya ile Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları, 2015, s. 109; Adalıoğlu, 2010, s. 76).

O'nun Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a takdim ve ithaf ettiği "*el-Letâʾifü'l-ʿAlâʾiyye fi'l-fezâʾili's-seniyye*" isimli toplam 10 bölümden müteşekkil, devlet başkanı, vezirler, vali ve kadılar ile diğer kamu görevlilerinin temel nitelikleri, devlet idaresinde dikkat edilmesi gereken siyasî, idarî ve ahlâkî hususları ele alan siyasetnâme tarzında bir eseri vardır. (Zencani, 2005, s. 53; Alkış, 2020, s. 811; Fazlıoğlu, 1997, ss. 225-239) Söz konusu eser Hasan Hüseyin Adalıoğlu Tarafından Türkçe'ye çevrilerek neşredilmiştir. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022)[12]

Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed Zencânî (ö. 459/1067): Şafiî fakihlerinden olup bir süre Şam'da yaşadıktan sonra Bağdat'a giderek oraya yerleşti. Ebû Hafs ez-Zencânî fıkıh ilmini Kadı Ebû Tayyib et-Taberî (ö.450/1058)'den, kelamı ise Musul kadısı Ebû Ca'fer es-Simnanî (ö.466/1073)'den öğrendi. 459/1067 yılında Bağdat'ta vefat eden Ebû Hafs ez-Zencânî'nin *el-Mu'temed* adlı bir eseri bulunmaktadır. (es-Sem'ânî, 1988, 6/326; el-Hamevî, 1977, 6/232; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 6/302; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s. 78; Nesirov, 2003, s.444; Süleymanova, 2011, s. 56; Kâtip Çelebi, 1971, 2/912; Bağdatlı, 1951-1955, 1/782).

Ebü'l-Menâkıb Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî (ö. 656/1258): 573/1177'de Zencan'da doğdu. Kaynaklarda ailesi ve eğitim hayatına ilişkin fazla malumat bulunmamakta, daha ziyade fakih, usûlcü, muhaddis, müfessir ve dilci olarak zikredilmektedir. Zencânî'nin bilhassa fıkıh, usûl-i fıkıh ve hilaf ilimlerinde temayüz ettiği görülmektedir. Kendisi için yapılan "şeyhü'ş-Şâfiiyye, ilim deryası, zamanının allâmesi" şeklindeki nitelemeler de onun ilim çevrelerindeki itibarını göstermektedir. Sikatiyye Medresesi'nde muîdlik, Bağdat kadılkudâtlığı, Nizâmiyye ile

[12] Eserin yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, nr. 316.

Müstansıriyye medreseleri müderrisliği gibi vazifeler ifa eden Zencânî, elçilik göreviyle defalarca Şîraz'a gönderilmiştir.

Zencânî Moğol istilası sırasında vefat etmiştir. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 1/86-88, 256; 5/633; Zehebî, 1988, 22/197; 23/345-346; Safedî, 2000, 25/292-293; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/368; İsnevî, 1407/1987, 2/15; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987, 2/126; Süleymanova, 2011, ss. 446-447; Ocak, 2017, ss. 214-215; İltaş, 2013, 44/54-255).

Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *es-Sıhâh (Tâcü'l-luga)* adlı kamusunun muhtasarı olan *Tervîhu'l-ervâh fî tehzîbi's-Sıhâh* adlı eserinin yanısıra *Tefsîrü'l-Kurʾân* adlı bir eseri kaynaklarda zikredilmektedir. (Kâtip Çelebi, 1971, 2/981, 1073; Brockelmann C. , *GAL,* 1/196).

O'nun fıkha dair eserleri arasında Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki dağınık haldeki ihtilâflı fürû' meselelerinin istinat ettiği fıkhî ve usûlî kaideleri tespit ederek, meselelerin bu kaidelerden nasıl çıkarıldığını örneklerle ortaya koyma amacı ile kaleme aldığı *Tahrîcü'l-fürûʿ ʿale'l-usûl* adlı eseri bulunmaktadır. Söz konusu eser *(Zencânî, Tahrîcü'l-fürûʿ ʿale'l-usûl, thk. Muhammed Edib Salih, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982)* Davut İltaş tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiştir. *(Fıkhi Hükümlerin Usûli Dayanakları Tahricü'l-Füru ale'l-Usûl,* Ankara Okulu Yayınları, 2015).

Zencânî'nin fıkha dair *ayrıca Dürerü'l-Şurer ve netâʾicü'l-fiker* ve *es-Sihrü'l-halâl fî Şarâʾibi'l-makāl* adlı eserleri de bulunmaktadır. (İltaş, Zencânî'nin 'Tahrîcü'l-Fürû' ale'l-Usûl' İsimli Eseri Üzerine Bir Değerlendirme, 2007, s. 67-109; Keskin, 2013).

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Zencuveyh ez-Zencânî (ö. 500/1107): Şafiî mezhebine mensup bir fakih ve muhaddis idi. Ebû Bekr ez-Zencânî 403 (1012) yılında Zencan'da doğdu. Kadı Ebû Tayyib et-Taberi'den fıkıh okudu. Hayatı boyunca Zencan'ın itibarlı ve önde gelen âlimlerinden oldu. (Zehebî, 1424/2003, 10/823; Zehebi, 1988, 19/236-237; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 4/45-46; İsnevî, 1407/1987, 1/301-302; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/498-499; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s.273; Nesirov, 2003, s.447).

Ebü'l-Fezâil Abdürrahim b. Rüstem ez-Zencanî (ö. 563/1168): Tefsir ve fıkıh alanlarında tanınmış bir uzmandı. Aynı zamanda yetenekli bir şairdi. Ebü'l-Fezâil ez-Zencânî Bağdat'ta Ebû Mansûr Saîd b. Rezzâz'dan Şâfiî fıkhı okudu. Özellikle döneminde Eş'arî/Şafiîler ile Hanbelîler arasında cereyan eden mezhep mücadelelerinde ön planda yer aldı. Şam'da Mücâhidiyye ve Gazzâliye medreselerinde ders verdi. Ba'lebek (Baalbek) kadılığına atandı ve bu görevde iken öldürüldü. Cenazesi Şam'a getirildi ve orada defnedildi. (Zehebî, 1424/2003, 12/299; İsnevî, 1407/1987, 1/307; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/498-662; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, ss.313-314; Nuaymî, 1410/1990, s.317, 346; Nesirov, 2003, s.448; Süleymanova, 2011, s. 61).

Ebü'l-Mekârim Mansur b. Hasan b. Mansûr ez-Zencânî (ö. 599/1203): Şafiî fakihlerinden olup Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi'nde okudu. Ebü'l-Mekârim ez-Zencânî buradan mezun olduktan sonra bu medresenin yakınlarındaki Bâbu'l-Ezc'de es-Saktiyye Medresesi'nde ders verdi. Bağdat'taki Camii- Kasr'da ilmî münazaralara katıldı. Ebü'l-Mekârim ez-Zencânî 599/1203'de Bağdat'ta vefat etti. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 5/ 110; Zehebî, 1424/2003, 12/1129; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 7/304; İsnevî, 1407/1987, 1/ 308; İbn Kesîr, 1413/1993, 1/763; İbnü'l-Mülakkın, 1417/1997, s.38; Nesirov, 2003, s.449-450).

Ebü'l-Kasım Yusûf b. Ali b. Muhammed b. Hüseyn ez-Zencânî (ö. 500/1106): Şafiî fakihlerinden olup 439 (1047) yılında doğdu. Ebü'l-Kasım ez-Zencânî Bağdat'ta Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin öğrencisiydi. Eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat'ta kaldı ve kısa sürede şehrin en önde gelen fakihlerinden biri oldu. (Safedî, 2000, 29/115; İsnevî, 1407/1987, 1/307; Nesirov, 2003, s.448).

Ebü'l-Hasan Abdülmuhsin b. Abdullah b. Abdülmuhsin ez-Zencânî (ö.590 /1195 [?]): İlim ehli bir ailede doğdu. Babasından ve amcasından fıkıh dersleri aldı. Ebü'l-Hasan ez-Zencânî bilahare Bağdat'a giderek Esad el-Mihenî'nin öğrencisi oldu. Bağdat hadis âlimlerinden ders aldı.

Sonra memleketine döndü. Hadis ve fıkıh öğrettiği Zencan'da kadı oldu. (İsnevî, 1407/1987, 1/307; Nesirov, 2003, s.448).

İmâdüddin İbrâhim b. Abdülvehhâb ez-Zencânî (ö. 625/1228): Zamanının tanınmış fakih ve hadis âlimlerinden biriydi. İmâdüddin İbrâhim b. Abdülvehhâb ez-Zencânî, 594 (1198) yılında Merv şehrine giderek hadis ilmini öğrendiği Fahreddin İsmail b. Muhammed el-Faşanî'nin talebesi oldu.

İmâdüddin İbrâhim b. Abdülvehhâb ez-Zencânî Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Şâfiî fıkhına dair *el-Veciz* isimli eserine *et-Taʿlîkʿale'l-Vecîz adlı* iki ciltlik bir şerh yazdı. Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvînî'nin (ö. 623/1226) *Fethu'l-ʿazîz fî Şerhi'l-Vecîz* adlı Gazzâlî'nin *el-Vecîz'ine* yaptığı şerhi de *"Nekāvetü'l -azîz"* adıyla ihtisar etti. (İbnü'l-Fuvatî, 1416, 2/9-10; Sübkî, 1383-1396/1964-1976, 8/119-120; İsnevî, 1407/1987, 1/307; İbn Kādî Şühbe, 1407/1987: II/69; Nesirov, 2003, ss.450-451).

III. Azerbaycanlı Fakihlerin Sonraki Asırlara Etkisi

Başta Anadolu ve İran coğrafyası olmak üzere, İslam dünyasının hemen her yerinde izlerine rastlanan Azerbaycan menşeli fakihlerin büyük bölümü, fıkhın yanı sıra tefsir, hadis, tasavvuf, felsefe ve şiir gibi alanlarda değerli eserler vermişlerdir. Orta Çağ'da Azerî fakihler, Mısır, Suriye, Türkiye, Irak ve İran başta olmak üzere çeşitli ülkelerde faaliyet göstermişler ve yüzlerce büyük çaplı fıkıh eseri kaleme almışlardır.

Azerbaycanlı olmadığı halde bir müddet Azerbaycan'da kalıp medreselerde ders veren ve öğrenci yetiştiren âlimler de olmuştur. Nitekim Isfahan doğumlu es-Silefî (ö. 576/1180) Selçuklu Devleti'nin gerilemeye yüz tuttuğu bir dönemde Azerbaycan'a gelerek burada uzun yıllar kalmış, hem edebî ilimleri tahsil etmiş hem de Azerbaycan medreselerinde hadis ve fıkıh dersleri vermiş, camilerde vaaz ve hatiplik yapmıştır. (Efendioğlu, 2009, 37/198-200; Bedirhan, XII. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Eden İlim ve Fikir Adamları, 2014, s. 159).

Şüphesiz Selçukluların oluşturduğu medeniyet ortamının ilim ve irfan tarihimizde önemli bir rolü vardır. Selçuklular dönemine tekabül eden devirde tedris ve tedvin faaliyeti ile öne çıkan ve Azerbaycan'da adından söz ettiren fakihler sonraki asırlara tesir etmiştir. Şüphesiz bu tesirde fakihlerin ilmî tedrisatı sayesinde yetiştirdikleri öğrenciler ve üretilen fıkhî telifat ve bu telifat üzerine yapılan, muhtasar, haşiye ve şerh çalışmaları önemli rol oynamıştır.

Bu fâkihlerin içerisinde ilmi mirası günümüze kadar ulaşan, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *"el-Mahsûl fî ʿilmi ʿusûli'l-fıkh"* isimli eserinin muhtasarı konumundaki *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl* adlı eserin sahibi Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283) vardır. Öyle ki söz konusu bu eser kendi döneminde ilmî muhitçe de bilinmektedir. Eser yukarıda şahsın kısa biyografisinde de görüleceği üzere birçok çalışmaya konu olmuş, üzerine şerh yazılmıştır.

Azerbaycan'ın önde gelen Şafiî fakihlerinden biri olan Yusuf b. İbrahim el- Erdebilî'nin (ö. 799/ 1377 Şâfiî mezhebinin görüşlerini özetlediği *el-Envâr li-aʿmâl (ʿamel)i'l-ebrâr* adlı eseri üzerine de birçok ta'likat, şerh ve haşiye yapılmıştır.

Zengin bir fıkhî mirasa sahip, bugün dahi kendisinden yararlanılan Azerbaycan'lı fıkıh âlimlerinin ortaya koyduğu fıkhî literatür; Anadolu ve Kafkaslar'da dinî ve ictimaî hayatın işlediği fıkıh zeminini oluşturmuş, daha sonra bu bölgelerde telif edilen eserler asırlar boyu medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerlerine yüzlerce muhtasar, şerh ve haşiye kaleme alınmıştır. Nitekim üretilen fıkhî çalışmaların izlerini Azerbaycan, İstanbul ve Anadolu'daki yazma eser kütüphanelerindeki koleksiyonlarda görmek mümkündür.

Sonuç

Azerbaycan; İslam'ın ilk yıllarında, Hz. Ömer döneminde Müslümanlar tarafından fethedilerek İslâm Devletine katılmıştır. Bu tarihten sonra Azerbaycan coğrafyası İslâm kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Müslümanların fethini müteakip yaklaşık sekiz asırlık bir zaman diliminde bu bölgede yetişen İslâm âlimleri çeşitli beldelere yayılarak ilme hizmet etmişlerdir. Bu âlimlerin bir kısmı Azerbaycan'da kalırken bir kısmı da diğer İslâm bölgelerine giderek oralara yerleşmişlerdir. Azerbaycan'da kalan âlimler ise burada kurulan ayrı ayrı devletlerin gölgesinde ilmî araştırma ve çalışmalarına devam etmişlerdir. Azerbaycan'a hâkim olan devletlerden biri de 11. asırdan itibaren bölgede varlık göstermeye başlayan Selçuklular olmuştur. Selçuklular'ın sağladığı istikrar ve sulh politikaları neticesinde, her alanda olduğu gibi ilim alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir.

Selçuklular dönemi Azerbaycan tarihçileri tarafından Azerbaycan'ın "Altın Çağı" ve "İntibah devri" olarak adlandırılmaktadır. Selçuklu döneminde bilim, edebiyat ve tasavvuf alanlarında önemli simalar yetişmiş, her biri ortaya koyduğu eserlerle kendisinden sonrakilere zengin bir ilmi miras bırakmışlardır.

Fıkıh ilminin Azerbaycan'a gelişi de III. (IX.) yüzyılın başında Irak (Kûfe) merkezli Ebû Hanîfe'nin talebeleri tarafından Mâverâünnehir, Orta Asya ve Kafkasya'ya yayılmasıyla başlamıştır. Dolayısıyla fıkıh, özellikle kendilerinden *"Maverâünnehir Uleması"* veya "*Maverâünnehir Ekolü"* diye söz ettiren Hanefilerin eserleriyle ve bulundukları coğrafyadaki ilmî çalışmalarıyla önemli mesafe katetmiştir. Büyük Selçukluların Azerbaycan (V-VI/XI-XII. yüzyıl) bölgesini ele geçirmesinden sonra Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence, Hoy ve diğer şehirlerde çok sayıda medrese açılmıştı. Açılan bu medreselerde Hanefi geleneğinin eserleri okutulmuştu. Söz konusu medreselerde Hanefi fıkıh literatürünün gelişimini ve Hanefiliğin yayılmasını sağlayan, muhtelif alanlarda kendilerini yetiştiren Hanefi âlimler yetişmişti. Ancak bununla birlikte Azerbaycan'da daha çok Şafiî mezhebi yaygınlaşmıştı. Özellikle Selçuklu toprakları bünyesinde Nizâmülk'ün kurduğu Nizâmiye medreselerinde öğrenim gören Azerbaycanlı âlimler Şafiîliğin yayılmasındaki en büyük etkenlerden biri olmuştur. Ayrıca Selçuklu dönemi fakihlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ile Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) fıkha dair eserlerinin Şafiî fıkıh tedrisatının yürütüldüğü bütün zeminlerde okutulması, talebelerin ezberledikleri ve hocaların ders takrirlerinde esas aldıkları metinler olması da bunda etkin rol oynamıştır. Dolayısıyla mezhep müntesiplerinin zihinleri de bir anlamda bu metinlere göre şekillenmiştir. Mesela Azerbaycan fakihlerinden Sirâcüddîn el- Urmevî (ö. 682/1283) Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı muhtasar eserini şerhetmiş, Şîrâzî'nin *Kitâbü'n-Nüket* adlı eserini *Tehzîbü'n-Nüket* ismiyle ihtisar etmişti. Yine dönemin fakihlerinden Hüsrevşâhî (ö. 652/1254) Şîrâzî'nin fıkıh ilmine dair *el-Mühezzeb* adlı eserini ihtisar etmiş, Ebü'l-Abbas Kemâlüddin el-Merâgî (ö. 662/1264) Gazzâlî'nin *el-Vasit* isimli eserine on ciltlik, Ebû Sa'd Muhyiddin el-Gencevî (ö. 548/1153) de sekiz ciltlik bir şerh yazmıştı. Emînüddin Muzaffer b. Muhammed el-Vârânî et-Tebrîzî (ö. 621/1224) de Şirâzî'nin el-Veciz isimli eserini ihtisar edenler arasındaydı.

Nitekim çalışmada coğrafi olarak nispet edildikleri şehirlere göre alfabetik olarak ele alınan Azerbaycan'lı 71 fakih'in 64'ünün Şafiî mezhebinden olması da tüm bunları doğrular niteliktedir.

Azerbaycan'lı fakihler Selçuklular döneminde telif ettikleri cedel ve hilâf ilmine dair eserleriyle fıkhî mirası daha da pratik ve canlı hâle getirmek, mevcut kaynaklardan yeni fikirler üretmek suretiyle miras aldıkları zengin fıkhî birikime önemli katkı sağlamışlardır. Meselâ Kadı Sirâcüddîn el-Urmevî, Safiyyüddîn el-Hindî el-Urmevî, Ebû Sa'd el-Gencevî, Ebu'n-Necib es-Sühreverdî, Kadı Şemseddin el-Hûyî, Efdalüddîn el-Hûnecî, Ahmed b. Abdullâh el- Merâgî, Alâeddin el-Konevî et-Tebrizî gibi Selçuklular döneminde yaşamış Azerbaycan'lı fakihler kendilerine kadar gelen fıkhî mirası tetkik ederek muhtasar eserlerle birlikte bu eserlerin izahı sadedinde yeni şerh ve hâşiyeler kaleme almışlardır. Öte taraftan ilk defa kaleme aldıkları eser çeşitleri ile mezhep literatürüne ciddi katkı sağlamışlardır. Ayrıca tercih ve görüşler için kullanılan

ıstılahlar bu dönemde şekillenmiş, günümüze intikal etmeyen birtakım eserlere atıflarda bulunularak bunlardan haberdar olmamız sağlanmıştır.

İslam dünyasının hemen her yerinde izleri görülen Azerbaycan menşeli âlimlerin büyük bölümü fıkhın yanı sıra tefsir, hadis, kelam, tasavvuf, felsefe, mantık ve edebiyat gibi ilimlerde de eserler vermiştir. Nitekim XII-XIV. yüzyıllarda Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen bu âlimler beraberinde çok çeşitli tasavvuf, kültür ve düşünce akımlarını da taşımış, Anadolu'yu parlak bir bilim, kültür ve düşünce merkezi haline getirmişlerdir. Özellikle Kadı Burhâneddin el-Anevî, Kadı Şehâbeddin en-Nahcivânî, Safiyyüddin el-Urmevî, Sirâcüddin el-Urmevî, Tâceddin el-Urmevî, Efdâlüddîn el-Hûnecî, Evhadüddîn-i Kirmânî, Ahmed b. Sa'd ez-Zencânî gibi âlimler telif ettikleri eserler ve ortaya koydukları ilmî çalışmalarla ilim ve kültür mirasına önemli katkı sağlamışlardır.

Selçuklular döneminde bu âlimlerin yanısıra çok fazla öne çıkmamış, herhangi bir eser telif etmemiş, biyografik eserlerde sadece isimleri bulunan kimseler de olmuştur. Bazı fakihler bulundukları kadılık, müderrislik gibi görevler, bazıları da ortaya koydukları tedrisat vasıtasıyla İslam fıkhına önemli katkılar sağlamışlardır.

İşte bu çalışmada Anadolu ve Azerbaycan arasında kurulan kültür köprüsünün mimarları konumunda olan Selçuklular dönemindeki Azerbaycan'lı fakihler ve fıkhî faaliyetleri ele alınmış, özellikle Tebriz, Zencan, Merâga, Gence, Urmiye, Hoy gibi önemli ilim ve kültür merkezlerinden müteşekkil gayet münbit Kafkasya'daki ilmî ve fıkhî birikim ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tarih, tabakat ve biyografik eserlerden istifade edilmek suretiyle ele alınan bu çalışma Türk hukuk tarihine ve kültürüne bir katkı niteliğindedir.

Kaynakça

Abad, G. M. (2015). *Tarihî ve sosyo-kültürel yönleriyle bir İlhanlı başkenti: Merâga*, [Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Abdurahmanova, S. (2018). IX-X. yüzyıl müslüman coğrafyacıların eserlerinde Azerbaycana ilişkin bilgiler. *Din Araşdırmaları Jurnalı* (1), 235-248.

Adalıoğlu, H. H. (2010). I. Alaeddin Keykubad devri siyasetnameleri. *Konya: II. Ulusal I. Alaeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri: 06-07 Kasım 2008*, (s. 71-83).

Ağaoğlu, R. A. (2019). Bir ilim merkezi olarak Tiflis ve Tiflisli muhaddisler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6*(11), 159-184.

Ağaoğlu, R. A. (2020). *Şirvan ve Arran bölgeleri muhaddisleri.* Hiperyayın.

Ahmedov, N. (2009). İmam Azam Ebu Hanife'nin metodunu benimsemiş Azerbaycanlı alimler. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (13), 477-488.

Ahmetoğlu, Ş. (2017). Azerbaycan'da Hanefiliğin yayılışı. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-, 05-07 Mayıs 2017. II*, s. 294-303. Kastamonu Üniversitesi Yayınları.

Akkanat, H. (2008). *Kadı Siraceddin el-Urmevî ve Metâliü'l-Envâr, I-III,* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aksarayî, K. M. (2000). *Müsameretü'l- Ahyar*. (M. Öztürk, Çev.) Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aliev, S. M. (1994). Derbend. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 164-166). TDV Yayınları.

Aliev, S. M. (1995). Erdebil. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 276-277). TDV Yayınları.

Aliyeva, N. (2009). es-Sem'ânî'nin "Kitâb el-Ensâb" eseri Azerbaycanlı alimlerin faziletleri hakkında. *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuasi = Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* (12), 287-294.

Aliyeva, N. (2013). Selçuklular devrinde Şırvan ilmi muhiti ve Şirvanşahların alimlerle münasebeti. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya). IV*, s. 427-434. Selçuklu Belediyesi Yayınları.

Aliyeva, N. (2018). *Hilafet'in bilim ve eğitim merkezlerinde Azerbaycan aydınları.* Cinius Yayınları.

Aliyeva, N., & Nematzade, S. (2015). Azerbaycanlı âlimlerin yetişmesinde Bağdat müderrislerinin rolü. ed. M. Gençer, *Türk-İslam Tarihinde Yükseköğretim: Selçuklu-Osmanlı Sınırlarında Gelenek ve Değişim* (s. 33-41). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları.

Alkış, A. (2020). XIII. yüzyılda Konya'nın bir ilim merkezine dönüşmesinde İranlı âriflerin rolü. *-e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 12* (28), 786-818.

Alptekin, C. (1978). Azerbaycan. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Araştırma Dergisi*(38), 35-51.

Alsada, M. H. (2020). *Yusuf el-Erdebîlî'nin (ö.779/1377) "el-Envâr li A'mâli'l-Ebrâr" isimli eserindeki Şafiî mezhebine muhalif görüşlerinin incelenmesi,* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anonim. (1999). *Hudûdü'l-ʿâlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib.* Daru's-Sekafe lin Neşr.

Asîrî, M. S. (1985). *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi'l-Irak fi'l-asri's-Selcuki,* [Doktora tezi]. Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'ş-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Kısmü'd-Dirâsati'l-ulyâ'l-Hadariyye.

Aybakan, B. (2013). Selçuklular döneminde fıkhın gelişimi: Şafiî mezhebi çerçevesinde. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu- Selçuklular'da Bilim ve Düşünce - (19-21 Ekim 2011 Konya). I,* s. 227-238. Selçuklu Belediyesi Yayınları.

Aydın, M. (2010). Şeki. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 489-491). TDV Yayınları.

Aydın, M. (2010). Şirvan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.39, ss.204-206). TDV Yayınları.

Aydın, M. (2012). Tiflis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, ss. 150-153). TDV Yayınları.

Aydoğmuşoğlu, C. (2015). İslâm coğrafyacılarına göre Azerbaycan. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8* (38), 334-339.

Azamat, N. (1995). Evhadüddîn Kirmânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (C.11,* ss. 518-520). TDV Yayınları.

Bağdatlı, İ. P. (1951-1955). *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn.* MEB Yayınları.

Bağdatlı, İ. P. (1971-1972). *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn.*

Bala, M. (1987). Hôy. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 5/1, ss. 571-573). MEB Yayınları.

Başoğlu, T. (2012). Urmevî, Tâceddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.42, ss.178-179). TDV Yayınları.

Bayram, M. (2005). *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi.* Kardelen Yayınları.

Bedirhan, Y. (2014). XII. ve XIII. yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden ilim ve fikir adamları. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları, [Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu Armağanı Tarih Sayısı], 9* (7), 193-213.

Bedirhan, Y., & Öztop, F. (2015). XI. ve XIII. yüzyılda Kafkasya ile Anadolu arasında kurulan kültür köprüsü ve bunun mimarları. *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (*2), 107-132.

Bezer, G. Ö. (2020). İldenizliler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 82-84). TDV Yayınları.

Bilgili, A. S. (2011). Tebriz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 219-222). TDV Yayınları.

Brockelmann, C. (1937-1942). *Supplementband (Suppl.).* Brill.

Brockelmann, C. (1943-1949). *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL.).* Brill.

Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan: Fizikî ve beşeri coğrafya. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 317-322. TDV Yayınları.

Bünyadov, Z., & B.Yusifov, Y. (2009). *Azerbaycan tarihi Azərbaycan tarixi: an Qadim zamanlardan XX asradək, I.* Çıraq.

Çağrıcı, M. (1998). Hûnecî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, s. 375). TDV Yayınları.

Çağrıcı, M. (2009). el-Urmevî, Sirâceddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, s. 263). TDV Yayınları.

Çeker, O., & Bozbaş, F. (2019). Fıkıh havzalarına ilişkin bir deneme. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* (34), 1-50.

Çelebi, İ. (1988). Hindî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, s. 66) TDV Yayınları.

Çiftci, A. (2017). Bir fıkıh usulü eseri olarak Urmevî'nin et-Tahsil mine'l- Mahsûl'ü üzerine bazı değerlendirmeler. *Selçuklu Kadılarından Sirâceddin el-Urmevî Sempozyumu Bildirileri (Ulusal Sempozyum), 2016* (s. 65-72). Cumhuriyet Üniv. Matbaası.

Doğan, M. (2011). *Türkiye Selçukluları ve Beylikler döneminde Malatya,* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Durmuş, A. (2010). Şemsüddin Muhammed bin Yusuf el-Cezeri ve Mi'racü'l-Minhac adlı eseri. *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010) Bildirileri* (s. 697-706). Şırnak Üniversitesi Yayınları.

Dursun, D. (1991). Bakü. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 550-551). TDV Yayınları.

Durusoy, A. (1999). Hüsrevşâhî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 19, ss. 58-59). TDV Yayınları.

Efendioğlu, M. (2009). Silefî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 198-200). TDV Yayınları.

Efendizade, O. (1996). Gence. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.14, ss. 17-20). TDV Yayınları.

Eflaki, A. (1973). *Ariflerin menkıbeleri.* (T. Yazıcı, Çev.) Hürriyet Yayınları.

Əkbər, N. N. (2018). Orta Əsrlər Azərbaycanında təhsil anlayışı, strukturu, metodologiyası və tədris vasitələri (X-XVI Əsrlər). *683*(2), 107–123.

el-Hamevî, Y. (1977). *Mu'cemü'l-büldân.* Dâru Sâdır.

Eliyarlı, S. (2009). *Azərbaycan tarixi: Uzaq geçmişdən 1870-ci ilə qadar*. Çıraq.

Əliyeva, N. (2015). *Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi Əlaqələri və tədris fəaliyyəti*. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası adına Tarix İnstitutu.

Əliyeva, N. (2017). *Azərbaycanda İslam mədəniyyəti (Vıı-Xıı Əsrin Əvvəlləri)*. Elm və təhsil nəşriyyatı.

Ertuğrul, A. (2009). *Anadolu Selçukluları devrinde yazılan bir kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı (Cilt I),* [Doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

es-Sem'ânî, E. (1988). *el-Ensâb.* Dâru'l-cinân.

es-Silefî, E. (1414/1993). *Muʿcemü's-sefer*. Dâru'l-fikr.

es-Sübkî, T. (1383-1396/1964-1976). *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ.* Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi.

Fazlıoğlu, İ. (1997). Sultan I. Alaeddin Keykubad'a sunulan Siyasetname: el-Letâifu'l-'Alâiyye fi'l-Fedâili's-Seniyye. *Dîvân: İlmî Araştırmalar* (1), 225-239.

Göl, H. (2016). Geçmişten Günümüze Azerbaycan. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5* (1), 153-170.

Gurbanov, A. (2007). *Abbasiler döneminin ilk asrında Azerbaycan (132-232/750-847)* , [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hacıyev, Q. (2008). *Bərdə şəhəri, coğrafi, siyasi və Mədəni tarixi.* Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası.

Hudari Bey, M. (1987). *İslam hukuku tarihi.* (H. Hatipoğlu, Çev.) Kahraman Yayınları.

İbn Bîbî, E. (1996). *el-Evâmiru'l-Alâiye fi'l- umûri'l-Alâiye.* (M. Öztürk, Çev.) Kültür Bakanlığı Yayınları.

İbn Hacer, e.-A. (1392/1972). *ed-Dürerü'l-kâmine fî aʿyâni'l-miʾeti's-sâmine.* Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye.

İbn Haldûn, A. (1981). *Mukaddimetü İbn Haldûn.* Dâru Nehdati Mısr.

İbn Hallikân, E. (1968-1972). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân.* Dâru Sadır.

İbn Kādî Şühbe, T. (. (1407/1987). *Tabakātü'ş-Şafi'iyye.* Âlemü'l-Kütüb.

İbn Kesîr, E. (1413/1993). *Tabakatü'l-fukahai'ş-Şafiîyyin.* Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

İbnü'l-Fuvatî, E. (1416). *Telhîsu mecmaʿi'l-âdâb fî muʿcemi'l-elkāb.* Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslam.

İbnü'l-İmâd, E. (1406-1416/1986-1995). *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb.* Dâru İbn Kesir.

İbnü'l-Mülakkın, E. (1417/1997). *el-ʿİkdü'l-müzheb fî tabakāti hameleti'l-mezheb.* Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, E. A. (1992). *Tabakātü'l-fukahâ'i'ş-Şâfi'iyye.* Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye.

İbrahimî, D. (1995). Enîsü'l Kulûb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 242-243). TDV Yayınları.

İltaş, D. (2007). Zencânî'nin 'Tahrîcü'l-fürû' ale'l-usûl' isimli eseri üzerine bir değerlendirme. *Bilimname, 5* (13), 67-109.

İltaş, D. (2013). Zencânî, Şehâbeddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 254-255). TDV Yayınları.

İpek, A. (2017). İlk dönem İslâmî ilimlerde önemli bir merkez Tiflis. *Kafkas Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 4* (8), 73-93.

İpek, A., & Ercan, C. (2018). Ani'li Kadı Burhaneddin b. Mes'ud ve bir kültür hazinesi: Enîsü'l-Kulûb. O. B. diğ., *I. Uluslararası Ani-Kars Sempozyumu, 14 – 16 Ağustos 2014 Kafkas Üniversitesi.* içinde İstanbul: Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi.

İsnevî, A. (1407/1987). *Tabakātü'ş-Şafiîyye.* Dârü'l-kütübü'l-'ilmiyye.

Kafesoğlu, İ. (2019). *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu.* Ötüken Yayınevi.

Kandemir, M. Y. (2000). İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 198-200). TDV Yayınları.

Karaman, H. (1999). *İslam Hukuk Tarihi.* İz Yayıncılık.

Karamanlı, H. M. (2006). Nahcıvan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 294-297). TDV Yayınları.

Kâtip Çelebi, H. H. (1971). *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn.* (nşr. Ş. Yaltkaya- Kilisli Muallim Rıfat) Milli Eğitim Basımevi.

Kaya, A. (2008). Selçuklular Dönemi Sivas'ta ilmi hayat ve İlim Adamları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1* (2), 212-242.

Keleş, N. (2015). Şeddâdîler devrinde ilim ve kültür hayatına tesir eden şair ve âlimler. *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS),8* (24), 1-23.

Keskin, H. N. (2013). *Zencânî ve Tahrîcu'l-Furû' ale'l-Usûl adlı eseri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırpık, G. (2014). Anadolu Selçuklularında medreselerin kuruluşu, yapısı ve işleyişi. *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum: Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler I) 27-30 Eylül 2010 Kayseri* (s. 477-489). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kırzıoğlu, M. F. (1967). Osmanlılar'dan önce yetişen: Karslı iki büyük İslâm bilgini. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi], 6* (7-8), 188-191.

Koca, F. (2001). Selçukluların İslam hukuk mezheplerine bakışları. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler,* (2: 29-52).Selçuk Üniversitesi Selçuk Araştırmaları Merkezi

Köprülü, M. F. (1943). Anadolu Selçukluları Tarihi'nin yerli kaynakları I: Anîs al-Kulûb. *TTK Belleten, 7* (27), 379-522.

Köse, S. (1995). Erdebîlî, Yûsuf b. İbrâhim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 11, ss. 279-280). TDV Yayınları.

Kureşî, A. (1993). *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakāti'l-Hanefîyye.* Hicr li't-tıbâa ve'n-neşr.

Mahmud, A. (2011). *Selçuknâme.* (nşr. E. Merçil,) Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Makdisî, Ş. (1906). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm,* nşr. M. J. de Goeje. Leiden.

Maşalı, M. (2016). Makdisî Ahsenü't-Tekâsim'i bağlamında fıkıh coğrafyası/Fıkhın coğrafyası. *Usûl: İslam Araştırmaları* (25), 63-106.

Mehmetov, İ. (2006). *Türk Kafkas'ında siyasi ve etnik yapı eski çağlardan günümüze Azerbaycan Tarihi*. Ötüken Yayınları.

Memmedova, F. (1993). *Azerbaycan'ın siyasi tarihi ve tarihi coğrafyası,.* Azerbaycan Devlet Neşriyyatı.

Menekşe, Ö. (2003). Selçuklu eğitim müesseseleri Nizamiye medreseleri. *Diyanet İlmi Dergi, 39* (3), 117-122.

Menekşe, Ö. (2021). *Selçuklu İslam hukuku.* Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Menekşe, Ö. (2021). Selçuklu yükseliş dönemi Mâverâünnehir fakihleri ve fıkıh ilmine katkıları. ed. Yakup Koçyiğit, & A. Kariev, *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlmin Yolculuğu* (s. 368-382). Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları.

Merçil, E. (1940-1988). Zencan. *İslam Ansiklopedisi* (C.13, ss. 522-525). MEB Yayınları.

Mevlânâ, C. (1963). *Mektuplar*. (A. Gölpınarlı, Çev.) İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Minorsky, V. (1940-1988). Nahçıvan. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, ss.34-35). MEB Yayınları.

Mostafavi, M. (2015). *13. yüzyıl Anadolu tasavvufunda Evhadeddin-i Kirmani ve tesirleri,* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Mukaddem, A. R. (2010). Ahi Evren Veli'nin doğduğu şehir Hôy: Arapça ve Farsça kaynaklara göre. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3* (10), 470-477.

Mustafayev, B. (2018). Ortaçağ Kafkas ticaret yollarında Arran ve Berde'nin konumu. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 3* (2), 15-49.

Mustafazade, T. (2007). Azerbaycan 18. asrın 1. yarısında. *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi* (s. 241-246). Azerbaycan Milli Ansiklopedisi İlim Merkezi.

Nesirov, E. (2003). *XIII. yüzyıl başlarında Anadolu Azerbaycan ilişkileri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Nəsirov, E. (2011). *Orta Əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimlər: Fəqihlər, Müfəssirlər, Mühəddislər, Mütəkəllimlər, Ravilər, Qarilər* ... Nurlar Nəşriyyatı.

Nuaymî, A. (1410/1990). *ed-Dâris fi târihi'l-medâris.* Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye.

Nurbergen, T. (2005). *Hanefî mezhebinin Orta Asya'ya girişi ve yayılış süreci,* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ocak, A. (2017). *Selçuklu devri üniversiteleri Nizamiye medreseleri.* Nizamiye Akademi.

Oral, M. Z. (1949). Konya'da tarihi mezar taşları. VIII. *Anıt* (10), 19-23.

Öngören, R. (2010). Sühreverdî, Ebü'n-Necîb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.38, ss. 35-36). TDV Yayınları.

Özaydın, A. (1991). Arrân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 3, s.394). TDV Yayınları.

Özaydın, A. (2013). Zencan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 251-253). TDV Yayınları.

Özcan, T. (2002). Konevî, Alâeddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 163-164). TDV Yayınları.

Özçamca, S. (2007). *Büyük Selçuklu şehirleri ve ulaşım- Ticaretteki yerleri (Üç kaynağa göre- el-Belazuri, el-Bundari, er-Ravendi),* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özel, A. (2002). Kazvînî, Abdülgaffâr b. Abdülkerîm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, s.155). TDV Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2004). Merâga. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.29, ss.162-163). TDV Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2012). Urmiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.43, ss.179-180). TDV Yayınları.

Parmaksızoğlu, İ. (1987). *Türkiye yazmaları toplu kataloğu: İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi: Amca Zade Hüseyin Paşa ve Hekimbaşı Musa Nazif Efendi Koleksiyonu: 34/3* (Cilt III). Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

Qurbanov, A. (2009). Orta asır Azerbaycan şehirleri. *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi'nin Elmi Mecmuasi = Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası* (12), 101-110.

Ramazanov, H. (2014). *Konya Kütüphaneleri ve Ankara Milli Kütüphanedeki Azerbaycanlı âlimlerin Arapça el yazma eserlerinin tasnif ve tanıtımı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Recebli, G. (2013). *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler).* İlim ve Tahsil.

Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti).* Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.

Rıhtım, M. (2013). Selçuklular devrinde Azerbaycan bölgesindeki tarikatların ilme münasebetleri ve âlim sufiler. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya). I,* s. 385-404. Selçuklu Belediyesi Yayınları.

Safedî, S. (2000). *el-Vâfî bi'l-vefeyât.* Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.

Sayılı, A. (1956). Nasîr-ud-Dîn-i Tûsî ve Merâga Rasathanesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi [DTCF Dergisi]*(1-2), 1-13.

Selimli, G. (2005). *Hicri I-IX. asırlarda Azerbaycanlı muhaddisler* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Solmaz, G. (1997). *Selçuklular'dan Osmanlılar'a Gence* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Streck, M. (1979). Berzend. *İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 566-567). MEB Yayınları.

Süleymanova, N. (2011). *Orta Əsr Azərbaycan Hüquq Məktəbi və onun nümayəndələri,*. Nurlan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.

Sümer, F. (1957). Âzerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış. *Belleten*(83), 429-447.

Şahin, K. (2007). Konya Kadı İzzeddin Mâristân-ı Atik (Hastahanesi) ve Sultan Alâddin Keykubat Dâruşşifâsı. *Vakıflar Dergisi* (30), 101-116.

Talas, M. A. (2000). *Nizamiye Medresesi ve İslam'da eğitim-öğretim.* (S. Cihan, Çev.) Etüt Yayınları.

Teubner, J. K. (1980-). Ayn al-Kudāt al-Hamadhānī. *The Encyclopaedia of Islam Supplement, (EI² Suppl.) (İng.)* (104-105). Brill.

Turan, O. (2014). *Selçuklular zamanında Türkiye.* Ötüken Yayınevi.

Tuysuz, C. (1997). *Selçuklular döneminde Azerbaycan,* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uludağ, S. (1988). *Âdâbü'l-mürîdîn. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, s. 337). TDV Yayınları.

Uludağ, S., & Bayburtlugil, N. (1991). Aynülkudât el-Hemedânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 280-282). TDV Yayınları.

Urmevî, K. S. (1408/1988). *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl.* Müessesetü'r-risale.

Yakupoğlu, C. (2019). Güney Azerbaycan'ın Hôy yöresinden çıkmış bilginler (XII-XV. yüzyıllar) . *Tarih Araştırmaları Dergisi, 38* (66), 170-191.

Yazıcı, T. (1998). Hôy. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 18, s. 258). TDV Yayınları.

Yıldız, H. D. (1988). Afşin, Haydar b. Kâvûs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 441-442). TDV Yayınları.

Yılmaz, A. (2013). *Ortaçağ boyunca Güney Azerbaycan'ın tarihi coğrafyası* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yınanç, M. H. (1944). *Selçuklular devri.* İstanbul Üniversitesi.

Zehebî. (1988). *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ*. Müessesetü'r-Risâle.

Zehebî. (1424/2003). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm.* Darü'l-Garbi'l-İslami.

Zencani, A. b.-s.-S. (2005). *Sultana Öğütler: Alâeddin Keykubat'a sunulan Siyasetname,* (H. Adalıoğlu, Çev.) Yeditepe Yayınevi.

Ziriklî, H. (2002). *el-A'lâm: Kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*.Dâru'l-'ilmi'l-melâyin.